

•

NÎQAŞÊN FELSEFEYÊ 20.

Abdusamet Yîgît

weşanên

.
. .
. .
. .

Nîqaşên felsefeyê 20
@Abdusamet yigit
Weşanên felsefeyê
2014-Almanya-Berlin

.
ISBN 968-4-920996-35-2

Pêşgotin:

Piştî demên ronansansê wê felsefe wê ji gelek aliyan ve wê bi temenekê rasyonali wê pêşkeve. Encamên felsefeyên demên kevnera û serdemana navîn wê bi berdewamî wê di wê demê e wê li wan wê were hizirkirin û wê, werina fahmkirin. Di demên piştî ronansansê de wê, bi zêdeyî wê, aliyekê felsefeyî ê civakî wê di zikhev de wê li ser mijarên felsefeyê ên weke felsefeya dadê, felsefeya rewîstê, felsefeya xwezayî, felsefeya civaknasî û derûnîyê û hwd re wê bi pêşveçûnên wan re wê bibê.

Wekî din wê ji aliyên din ên civakê ve wê weke bi têngîna tendurustê û hwd re jî wê di awayekê de wê weke dîtin ku wê pêşketin wê bibê. Wê di serî de wê têngînên tendurustî wê di wê demê de wê hem di wan de wê bi kûrbûnê wê bibê û hem jî wê amûrên weke yên başkirinê û ankû kifşkirinê û hwd wê bi zêdeyê wê bèn kifşkirin û pêşxistin. Wê di wê temenê de wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê xwe di dewama wê de wê bi wê re ku ew bide dîyarkirin.

Di mijare felsefey ronansansê de wê piştî demên ronansansê û pê de wê, di renekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide dîyarkirin ku wê pêşketinek zêde berfireh wê, bi aqilî wê derkeve li pêş. Di nava têngîhên felsefeyî ên demê de wê dema ku em li ser wan aliyên felsefeyî bi wan dihizirin wê di awayekê de wê, têngîna felesefeya xwezayê a demên kevnera û ya zêhnî û ankû ontolojikî a demên serdema navîn jî wê werina dahûrkirin û fahmkirin. Wê beremberê wê, dema ku wê mijare zêhnê wê di wê demê de wê derkeve li pêş wê beremberê wê, gotina 'hiş' wê di renekê de wê, derkeve li pêş. Yan jî li şûna bi nerînek zêhnî wê fahmkirinê bi wê hişmendiyekê wê derkkirinê û fahmkirinê wê weke ku wê rasttir bê wê, li mirov wê were.

Di wê çerçoveyê de wê pêşketinên mazin wê bi aqilî wê li ser wê temenê wê bibin. Felsefeyên zêhnî wê hinekî jî wê dema ku wê di wê demê de wê pêşkevin wê bi awayekê berfireh wê mijare hundurînî wê di awayekê de wê weke ku wê hilde li dest. Di wê temenê de wê, felsefeya

zêhnî wê, di wê temenê de wê, di awayekê femonenî de wê li ser temenekê wê bi wê re wê bi kûrbûnê û hwd re wê, di rengekê de wê weke ku wê bibê û wê were ser ziman.

Mijare felsefeyê wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê, aliyên wê yên zêhnî wê bi zêdeyî wê di temenekê îdeayî û hwd de wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Di wan îdeayan de kûrbûn wê weke aliyekê wê yê din ê girng wê bi xwe re wê biafirênê. Ji ya gotina zêhnê zêdetirî wê gotina hiş wê weke gotinek ku wê sînore wê weke ku wê berfirehtir bê wê bi wê re wê derkeve li pêş û wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Wê di wê temenê de wê, têgîna hişê wê bi têgîna ya ku mirov wê dît û derkkir û ankû wê, bihişkir û hwd re wê di rengekê de wê, were fahmkirin.

Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeya xwezayê jî wê, di wê temenê de wê ji aliyekê ve wê pêwîstiya derketina dervî zêhnî wê bi têgîna hişmendiye re wê di wê temenê de wê weke ku wê pêşwazî bikê û wê bi wê re wê li ser temenekê wê weke ku wê fahmbikê bê. Hiş wê di awayekê de wê naskirin bê, bi zanîne. Zêhn jî wê, bi ketina farqê a cewherî û bi rêya seh û zanîne bi xosletên wê re wê, hewirdora wê, bi têkiliyek fahmkirinê a têkilidanîne re wê bi fahmkirinê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di gelek awayan de wê, hiş wê weke ketina farqê de wê, li ser temenekê bi ketina farqe têgînên fenomenî de wê, were hanîn ser ziman. Minaq wê dema ku mirov wê bêjê ez bi hiş im wê demê wê, farqîtîya li lê gihiştinê bi wê re wê weke ku bûya bê bibê. Di gotinê de wê, dema ku mirov wê bahsa gotina hişmendiye wê bikê wê di awayekê xwezayî de wê bibîne ku wê çerçoveya wê pîrr zêde berfireh bê. Hey, heybûna cewherî, wijdan, herikina hişî û hwd wê bi wê re wê weke aliyên ku mirov wê karibê bi wê rengê lê gihiştinê re wê, kifşbikê û wê werênê ser ziman. Di zanîna tiştê de wê, ji aliyê zanîna wê ya tiştî û wê wilqasî jî wê ya darazî wê mirov karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di nava çandên berê de wê, baweriyên weke hiş di jîyanê de bê û hwd re wê, were ser ziman. Hiş wê weke rewşek mejiyî a ku wê bi çerçoveya têkiliyên newrolojikî û hwd re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ji aliyê din ve wê di nava filosofên piştî demên ronansê en weke locke wê bi gotinên 'hiş ne di giyanê û ne jî di meji de ya' wê werênê ser ziman. Wê li ser temenê tiştê ku ew bûjena wê hebê re wê werênê ser ziman.

Di mijare hiş de wê, li gorî mirov û rewşan wê karibê rewşên cihê wê xwe bidina dîyarkirin. Kesek wê ji yê din cihêtirî wê xwediyê rewşek aqilî bê. Yan jî wê, di rewşên ketina farqitiyê û hwd de wê, cihêtir bê.

Minaq wê dema ku wê weke di xwe de wê, xwediyê derkkirinekê bê, xiyalkirinekê bê, xewn dîtinê bê, di xwe de bi aqilî û darazî hizirkirin û aqilmeşandinê bê û hwd wê weke rewşek zêhnî a bi hiş bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê. Zêhn wê, rewşek ji ya hişbûyî a ku ew berê jî dikarê bûbê bê wê, bi wê re wê di renekê de wê, were ser ziman. Lê di wê de wê, farqkirinên bi hişmendî wê hemû jî wê di çerçoveya hiş de wê karibin werina ser ziman bin.

Di xwe de xwe çawa hîskirin û xwediyê renekê çawa ê hizirkirinê bê wê bi wê re wê, were dîtin. Mirov wê weke zindiyekê ku ew dihizirê tefkir dikê û xwediyê hêstiyarîyên weke xwe bi wan baş û nebaş hîsdikê û hwd jî bê. Ev jî wê di awayekê de wê weke rewşna ku mirov wê karibê di çerçoveya wê de wê werênê ser ziman bê. Piştî demên ronansê û pê de wê bi felsefeyî wê, ji wê aliyê ve wê bi hişmendî wê, li ser temenekê xwezayî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Hişmendî wê di wê temenê de wê, çawa wê were salixkirin wê heta roja me jî wê di derbarê salixkirinên bi wê re de wê, hizir û nerînên cihê wê werina ser ziman.

Mijare felsefeya hiş wê, di wê temenê de wê, di renekê de wê, weke ku mirov wê dibînê wê di awayekê de wê derkeve li pêş. Heta wê demê ya ku ew hatibû ser ziman wê bi rêya têgînên zêhnî û hwd ku wê werê ser ziman bê. Lê wê bi serê xwe wê weke mijarek zanînî a fahmkirinê û ankû ketina farqîbûnê û hwd de wê pêşkeve. Wekî din wê bi aliyê zêhnî ve jî wê bi temenê kifşkirina fenomenan û hwd re wê, di renekê fahmkirinê de wê bide dîyarkirin. Ev jî wê taqabûlî dema felsefeya aqil û ankû zanînê ku wê pêşkeve re wê karibê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Kesên weke Berkeley wê bi dîmenekê zêhnî re wê li wê bihizirin. Leibniz wê zêhn û hiş wê di awayekê di zikhev de wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Di mijare felsefeyên xwezayî û fîzîkî de ku wê di demên ronansê û hwd de wê pêşkevin wê bandûra wan wê bi zêdeyî wê di pêşketina wê têgîna wê de wê hebê ku mirov wê fahmbikê bê. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din jî wê karibê wê fahmbikê bê. Piştî demên ronansê jî wê bi aliyên wê yê zimanî jî wê ji gelek aliyên ve wê, pêşveçûnên bi wê êdî wê bibin.

Bo rengê pêşveçûnên hizirî û aqil ên piştî demên ronansê bide dîyarkirin wê gotina hiş wê, di wê temenê de wê weke gotinek giring a bi

aqilî wê karibê xwe bide dîyarkirin. Minaq di felsefeya dîrokê a Vico, felsefeya rewîstê a Grotius, felsefeya Bodin a dad û desthilatê û hwd wê, di rengekê de wê li ser wê temenê wê, xwe bide dîyarkirin. Bizêdebûna aliyê zêhnî re wê bi ber temenekê fahmkirinê ê statûqûyî ve wê herin. Wê bi aliyê hişmendî ve wê bi ber aliyekê xwezayî û hwd ve wê herin û wê temen û çerçoveyek fahmkirinê wê bi xwe re wê biafirênin bin. ..

Abdusamet Yigit

Destpêk: niqaşên felsefeyê 20

Di aslê xwe de wê dema ku mirov bahsa demên pêşketina aqil û ankû weke ku em li wê dihizirin nîqaşên felsefeyê bikin wê demên ronansê wê, di renekê de wê, bi hinek xosletên teybet re wê derkeve hemberî me. Di nava vê demê de wê, gelek aliyên ku ew divê ku ew werina dahûrkirin û fahmkiirin wê hebin. Di serî de wê, di warê zanistên xwezayî ên weke fîzîk, matematik, astronomi û hwd ve ku mirov wê hilde li dest wê, di gelek awayan de wê, pêvajoyên wê yên pêşketina bi wê rengê hizirkirinê wê re wê xwe di renekê de wê, bi wê re wê bide dîyarkirin.

Lê wê di demê de wê weke ku me hanî ser ziman wê ji gelek aliyên ve wê ev pêşketin wê bibin û wê weke aliyekê wê yê din wê pêvajoyên pêşketina civakî û têtîliya wê ya bi wê fahmkirina bi wê hizirkirinê û rengên wê re wê, çawa wê bibê wê, weke aliyekê wê yê din wê xwe bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, di destpêkê de wê, rewşa zanistên xwezayî wê dema ku wê pêşkevin wê bi wan re wê çawa wê li ser temenê destûrek xwezayî wê ew wê were fahmkirin wê were ser ziman. Hizrên bacon ên di çerçoveya 'idola' wî de wê, di wê temenê de wê karibê were salixkirin. Weki din wê bi têtîna lêdaxistinê (in: reduction) jî bin. Filosofên firansî ên weke Hugo Grotius wê ji aliyê destûrên xwezayî ve wê, mijare têtînen civakî û dadî wê bi hev re wê di awayekê de wê bixwezê wê hilde li dest. Wê rengê kirdeya aqilî ku wê descartes wê bi awayekê li ser têtîna rasyonalityê û têtîna şikê re wwê werênê ser ziman wê ew jî wê bi têtîhiştina têtîna civakî û felsefeya dadî û hwd re wê bixwezê ew wê werênê ser ziman.

Li ser mijare têtîna dade xwezayî wê li ser wê temenê wê bihizirê. Ji xwe wê di demên ronansê ên van deman de wê bi zêdeyî wê weke ku

mirov di wê warê de dibînê wê tégîna dada xwezayî wê bi zêdeyî wê li wê hizirkirin wê li pêş bê. Ber ku wê, ji xwezayî û nîqaşên felsefeyê ên berê ku wê di çerçoveyek giştî de wê werina kirin re wê, li ser wê aliyê re jî wê bi wê re wê werina li wê hizirkirin. Di wê çerçoveya gelemperîya wê de wê çawa wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Di warê gihiştina tégîna dada xwezayî de wê, di wê rengê de wê, pêşveûnên civakî, keseyetî û hwd wê di wê de wê li wê werina ditin ku wê weyn bileyizin. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê, di dewama wê de wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ku wê ew kirdeya ku ew diafirê wê di wê temenê de wê weke aliyekê temenê wê xwe bide dîyarkirin. Wê bi wê re wê salixkiriñên bi wîñê, tégîna azadiyê, serbestitiyê û hwd wê, di wê temenê de wê, di renekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê weyn bileyizin. Miïrov wê pêşî wê weseyeta xwûdê û baweriyê wê di renekê de wê, bi wê ji ser xwe wê biavêjê. Di dewama wê de wê, di renekê de wê, bi xwe bixwe wê bimênê û wê li ser wê re wê êdî wê di xwe de wê li çareserîyan bo xwe, jîyane xwe û pêvajoyên xwe yên hizirkiriñê wê bikê ku ew wan kifşbikê.

Waseyeta olî wê avêstina ji ser xwe wê, pêşî wê mirov wê weke kirdeyekê wê derxê li pêş û wê di wê temenê de wê, mirov wê bi xwe bixwe re wê rû bi rû wê werênê. Li ser wê çerçoveyê de wê, êdî wê, di wê temenê de wê, tiştê ku ew bikê wê bi xwe û wê bo xwe wê bikê. Di wê çerçoveyê de wê hêsta kirina tiştê bo xwe kirinê ku wê ew wê bijî wê êdî ew wê mirov wê di awayekê weke ku wê bi kirdeyî wê jinûve wê biadilênê û biafirênê wê, di dîmenekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev wê bi wê re wê, xwe di renekê de wê êdî wê di deama wê de wê bide dîyarkirin.

Li ser wê temenê wê dema ku wê zanistên civakî wê hin bi hin wê pêşkevin wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê bide dîyarkirin ku wê, hebûna civakê wê ne tenê wê di çerçoveyekê de wê biadilênin. Wê bi wê re wê di renekê de wê li gorî wê kirdeya mirovê wê pêwîstîñî û pêwîstiyên wê çî bin wê bi wan aliyan jî wê bi wê bihizirê. Mirov wê di wê rengê de wê, di wê rengê de wê pêvajoyên pêşketinê wê li ser bi bûna xwe re wê êdî wê di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê êdî wê bijî. Pêvajoyên bi bûna xwe wê, di wê temenê de wê, di

nava rengê hizirkirinên demê de wê xwe di renekê de wê, weke çerçoveyek afrînêr wê xwe bide dîyarkirin. Mirov wê bi wê re wê, xwe bibînê, nasbikê, hundurê xwe bibînê, xwe bi nerîn, aqil, felsefe û gotin bikê. Wê di wê çerçoveyê de wê, têkiliya aqil û pêşketinê, pêşketin mirov wê bi hev re wê di ahengekê de wê bi awayekê vekirî wê were dîtin ku wê bi hev re wê hebê. Mirovên xwanda û bi zane ew çawa dizanin ku wê çi bin wê dema ku mirov wê, li wê binerê wê êdî wê giringî dayina li xwandinê wê bi wê re wê di renekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê êdî wê bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê jî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mirovê biaqil wê, di wê temenê de wê bi çêkirina temenê wê yê perwerdeyê û hwd re wê hin bi hin wê di wê ahenge pêşketina xwe de wê pêvajoyên pêşketinê wê bijî. Biaqil xwe afirandin û pêşdeçûyin wê êdî wê bi wê re wê bibê. Aqil wê, di wê rewşê de wê weke fektora ku ew dide dîyarkirin rengê pêşketinê bê. Wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê, xwe bi wê re wê, weke aliyekê wê yê giring wê bide nîşandin.

Minaq wê dema ku em li nava felsefeya Grotius dinerin wê li ser felsefeya dadê re wê, têgînek felsefeyî a rewîstî jî wê were dîtin ku ew wê, bi serê xwe wê vê carê wê weke dervî têgînên baweriyê ku wê pêşkevê û wê derkeve li pêş wê were hanîn li ser ziman. Di wê temenê de wê, bi gotinekê jî bê mirov dikarê kirpendinê di wê warê de li ser felsefeya rewîstî bikê û wê hinekî wê li ser wê bisekinê. Di wê çerçoveyê de wê, restên başî û nebaşiyê û ankû rast û nerastîtiyê ku wê werina dîyarkirin wê di wê temenê de wê, di dîmenê de wê, têgînek aqilî ku wê bi wê hem wê temenê felsefeya dadê û hem jî ya rewîstê wê di zikhev de wê biafirênê wê bi wê re wê di renekê de wê di awayekê de wê biafirênê. Hewldanên hi hev cihê kirina felsefeya dadê û rewîstê û ankû ya rêveberiyê û rewîstê wê, bi filosofên demê ên weke Machiawelli û hwd re wê di renekê de wê xwe bide dîyarkirin. Machiawelli wê mijare rêveberinê wê bixwezê ku ew dervî rewîstê wê, şîrovebikê û wê, di şêwaye ku ew şîrove dikê wê weke li ser temen û rewîsta ku wê ghiştina armancê wê her rêyê wê ji xwe re wê weke 'mubah' wê bibênê wê di renekê de wê bi wê re wê weke ku wê were ser ziman.

Di wê temenê de wê ev jî wê dîmenekê din ê rewîstî wê bi xwe re wê, di demê de wê weke ku wê were pênasekirin wê bide dîyarkirin. Hizrên Machiawelli wê, di demên piştê de wê li ser têgînên rewîstî ên kevn û hwd re wê weke bêrewîstî wê werina şîrovekirin û wê werina hanîn li ser

ziman. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, di wê çerçoveyê de wê, weke Machiawelli rewîstê ji dest diberdê di kirinê de wê, were şîrovekirin.

Li ser wê temenê wê, di nava hizirkirinên demê de wê, weke weke aliyekê wê yê giiring wê xwe bi wê re wê, di awayekê de wê bide dîyarkirin. Minaq Grotius wê, bixwezê ku ew şêwayekê din ku wê weke ku em di nava felsefeya spinoza de dibînin wê li ser têngîna destûra xwezayê û xwûdê re wê di rengekê de wê têkiliyekê wê dênê û wê bixwezê ku ew wê şîrovebikê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, li gorî wî bawerîya xwe wê di destûra xwezayê wê weke şartekê ontikî wê nebê. Wateya wê ew bê ku wê, were hizirkirin ku xwûdê nîn a jî lê wê destûrên xwezayê ji aliyê xwûdê ve hatina dayin û wê xwezayê me wê bidina dîyarkirin û hwd re wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman. Şîweyekê felsefeyî ê di wê rengê hizirkirinê de û ankû nêzî wê mirov di nava gotinên felsefeya thomasê aqınayî de dibîne. Weke Grotius wê, Althusius wê, di wê demê de wê, derkeve li pêş wê ew wê hinekî din wê li ser temenê parastina teqezîyê (in: absolutism) wê biparêzê û wê heta ku wê wê hizrên wî piştî wî zêdetirî wê were dîtin ku wê were nîqaşkirin. Ji aliyê Grotius ve jî wê weke ku mirov wê dibîne wê nexnegirtinên li lêê bibin. Di çerçoveyek têngînek netewî a mutlakiyetî' di wê temenê de wê hizrên xwe wê, werênê ser ziman. Li ser temenê , Althusius ku mirov wê bibêjê wê dikarê werênê ser ziman ku ew jî wê li ser felsefeya dadê re wê di dema xwe de wê, perwerde bibîne û wê li ser têngiştina zagonan û hwd re wê, bihizirê. Li ser temenekê hevbeş ên weke ku wê taqabûlî hizrên konfederasyonî û ankû bi têngînek bevbeşparêzî ku wê taqabûlî wê bikê wê werênê ser ziman. Li gorî wî civak wê ji kesên ku wê berjewendiyên wan hevbeş in û ku ew li dûv wan berjewendiyên hevbeş dicin re wê, di rengekê ramyarî de wê bi wê hizrên xwe li ser temenekê felsefeya ramyari-dadî wê werênê ser ziman. Li gorî wî her tişt wê di hev girtin û yekitiyê de wê kariba were fahmkirin. Li gorî wî gundek di yekitiyek malbatî de bê. Bajarokek wê di yekitiyek zanaatkarî de bê, parazgehek di yekitiya bajarokan de bê, dewletek jî wê di yekitiya parazgehan de bê. Wê li ser wê temenê wê hizrên xwe wê bi wê re wê di rengekê de wê werênê ser ziman.

Di wê demê de wê, di dema ispanya de wê raperina hollanda ku wê di dema wî de wê bibê wê ew wê bixwezê wê fahmbikê. Lê wê ev raperin wê ber ku wê bi zêdeyî wê aliyên wê yên olî wê hebin wê, zêdeyî wê,

weke mijarek tevlihev wê bimênê. Di wê demê de wê li dijê katolikan raparînên kalwîstan wê, bi wê rengê wê derkeve li pêş.

Li ser wê temenê wê li herêmên weke hollanda wê têngîna dêra xwenûkar a kalwînist wê di demên ku wê protestan wê pêşkevin wê weke di heman reng û awayê û gîyanê de wê, di wê demê de wê, pêşkevin. Wê ev rewşa dêrê a xwenûkar li hollanda wê heta dema ji hev felişîna komarê a li dora 1795'an de wê, di rengekê de wê bi wê re wê xwe bi awayekê wê bide domandin. Lê piştî wê, awayê ku wê pêşkeve wê, çendî ku wê weke wê esasbigirê jî lê wê di rengekê de wê, weke têngînek dêrê a girtî wê, pêşkeve û wê, ev wê, xwe li demê wê belavbikê.

Di wê temenê de wê di aslê xwe de wê ev dem wê weke dem şerên olî ên di wê temenê de jî wê pêşkeve. Minaq wê destpêka pêşketina protestaniyê wê di wê demê wê bibê û wê, weke li ser temenekê xwenûkirinê wê bibê. Kesên weke martin Luther wê bi şîrovekirina jinûve a pirtûka pîroz û wê, di wê temenê de wê nivîsandina rêgezên dêrê û hwd re wê, bandûra xwe wê di wan rewşên şerên olî de jî wê di awayekê de wê bide dîyarkiriin. Bi heman rengê wê, weke ya hizrên martin luther mirov dikarê bahsa hizrên kalwî jî bikê. Ew jî wê di wê temenê de wê li ser temenekê xwenûker wê pêşkeve. Ev pêvajoyê wê heta demên derketina cizwitan li ispanya û hwd jî wê xwe di rengekê de wê bide domandin. Cizwitî wê destpêka wê li deverên weke ispanya bibê lê wê pêşketina wê bi tariqatî û hwd wê li deverên weke italya, fransa û hwd wê bibê. Cizwiti xwe weke cemiyyeta isawî jî bi navdikin û wê li ser temenekê ekumenîkî ê danûstandinê de wê, bixwezî ku ew pêşveçûnek bibê. Cizwitî wê ji aliyê kesên weke weke teolog ên weke Ignatiusê loyolayî ve wê li ser temenekê misionerî û hwd re wê, were pêşxistin û wê belavkirin. Di wê demê de wê, weke têngînek baweriyî a zêde xwedî algîr wê pêşkeve û wê derkeve li pêş.

Bandûra wê, di demê kin de wê, li giştîya rojava wê bela bibê. Di çerçoveya jinûve şîrovekirinê bi pirtûka pîroz a incilê û nivîsandina rêgezên dêrê ên nû wê çerçoveya wê pêvajoya 'xwenûkirinê' a ku wê bi wê re wê wer şîrovekirin re wê bibê. Di aslê xwe de wê ev rewş hemû wê temen û bingihê wan ê demkî ku mirov wê bi teybetî di çerçoveya pêşveçûnê zanîna civakî û ya zanîna xwezayî ku wê bi hev re wê ji bingihê ve wê dîyarkirinê wê bidina dîyarkirin wê bi wan re wê bibê.

Li ser wê temenê wê dema ku em wê çerçoveya şerên olî ên ku wê pêşkevin jî şîrovebikin wê ji wê aliyekê ve bingihê civakî, kirdeyek mirovî a ku ew bi wî, azad û serbestîya xwe û hwd wê pêşdikeve wê di

temenê wê de wê, hebê. Li ser wê temenê wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare civakê wê, di wê rengê de wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Pêşveçûnên demê wê di wê rengê de wê, bi awayekê pirralî wê têgihîştinek bi aqilî wê di temenê wê de wê hebê. Ber vê yekê wê dema wê, were şîrovekirin wê bi wê re wê, pêvajoyên felsefem civak, zanînen civakî û xwezayî û hwd wê ku wê di dema ronansê de wê çawa wê pêşkevin û wê di rengekê de wê bandûra wê li wê bibê wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Li vir wê şîrovekirin civakî û ankû bi wê civaketiya ku ew pêşdikeve wê, ji aliyekê ve wê, di wê temenê de wê, bandûra wê hebê. Lê ji wê jî zêdetirî wê, têngîna aqilî a rasyonalî û xwezayî ku wê hev bi hev re wê bidina fahmkirin wê di wê çerçoveyê de wê, di bingihê wê de wê, hebê. Aqilê rasyonal wê di wê temenê de wê, weke ji mirov û mejiyê mirov wê bixwezê ku mirov hey û rêya xwe bi ber jîyanê û jîyankirinên xwe yên di nava jîyanê de û li ser rûyê ardê ku ew dibê bide çêkirin. Wê li ser wê re wê, kirdeya xwezayê wê di wê rengê de wê, weke temenekê têngîna a kirdeyî, weke hebûnek fîzîkî û hwd wê, di wê bingihê de wê xwe ji aliyekê ve wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Ku mirov pêvajoyên ronansê wê şîrovebikê wê aliyekê din jî wê weke li dînyayê vebûn û ankû wê weke gihiştina keviyên din ên bahrê re wê were şîrovekirin re wê, hanîna li ser ziman û wê ser wê re wê weke 'dema kifşkirinê' ku wê were pênasekirin wê weke encama wê rengê hizirkirinê û pêşveçûnên wê yên bi aqilî wê bibê. Wê dema ku wê ber aqil, meji û rêya mirov wê bi ser rûyê ardê bikeve ji azmana wê bi xwezayî wê êdî wê mirov wê bixwezê wê fahmbikê ku wê li ser rûyê ardê wê çî heya û çî weke jîyanê heya ku mirov nizanê û divê ku mirov wê zanibê wê hebê wê, êdî wê mirov wê bikeve pey kifşkirin û dîtina wê de.

Mirov wê dema ku ew xwe kifşdikê bi hiş wê li ser rûyê ardê wê bi tenê wê bibîne wê ti xwûdayî wê li rex xwe wê nebîne. Wê di wê rewşê de wê dema ku ew tiştekê bi wê rengê li rex nebê wê demê wê ew wê weke ku ew xwe bixwe hebê û wê ew xwediyê wê hizra ku ew afirandî bê wê li wê bihizirê. Ber vê yekê wê di demên ronansê wê weke ku em bi felsefeya dadê a Grotius re dibînin wê mijare xwûdê jî wê ji wê aliyê ve wê ji aliyekê ve wê bi zêdeyî wê were dîtin ku wê li ser wê were hizirkirin. Hewldana spinoza ku ew xwûdê weke gerdûnê bixwe pênasibikê û ankû weke aliyê din ê xwezayî ê gîyanî, aqilî û hwd wê

werênê ser ziman wê di dîmenekê di wê rengê de wê, weke ku wê regekê hizirkirinê wê li ser rasyonalitya aqilî re wê di demê de wê pêşkeve û wê demek dirêj wê mejiyê mirov wê bixwe re wê, kifşbikê.

Di navana pêvajoyên şerên olî ên dema ronansê de wê, çendî ku wê navê xwûdê wê were ser ziman lê wê xwûdê wê li holê nebê. Wê di wê demê de wê demekê wê, ew şer wê aliyek wê aliyê din wê weke 'ji rê derketî' û ankû ji rastîya baweriyê dûrketî ku wê werênê ser ziman jî lê wê ev wê zêde nedomê. Piştî dawî lêhatina şerên olî wê li ser temenekê zimnî wê levkîrinên ku wê bibin wê di rengê baweriyê herkesekê ya wê ya, alaçaya ti kesekê wê ji yê din ê dervî xwe wê nebê ku ew çawa bawer bikê û ankû xwediyê baweriyê bê û ankû nebê wê, li wê were lê hizirkirin. Li ser temenê rêgezên gerdûnî re wê, di wê demê de wê, hizirkirinên bi rêgezên li xwûdê hizirkirin wê pêwîstîya li ser wê çerçoveya gerdûnî û encamên aqiliya demê a ku ew pêşketîya ku ev gotin ji nûve bi navarok, pêvajo, etimoloji û teolojiya xwe re were şîrovekirin û were hanîn ser ziman.

Hizrên keseka û ankû ne keseka wê di wê demê de wê li ser wê rêgezê xwezayî re wê, di regekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin.

Li ser wê temenê wê weke ku em ji spinoza heta Grotius dinerê wê têgîna xwezayê û xwûdê wê di wê temenê de wê li ser temenekê destûrî ê bi fahmkirinê re wê bê xwestin ku ew têkiliyek bi fahmkirina rasyonel re wê were pêşxistin. Ev wê, bi wê re wê, di wê rengê û awayekê de wê weke ku wê were dîtin wê derkeve li pêş. Di mijare hebûna xwûdê de wê, dema ku wê ne weke kes wê were şîrovekirin jî wê mirov wê weke ku ew li xosletên xwe û tipolojiya xwe wê binerê wê, bi wê re wê bi wê rengê wê bixwezê wê tefkirkirinê jî bikê. Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, mirov wê, vegotinên pîroz û hwd ên weke *adam û hawa* û hwd jî wê li ser mirov û pêvajoyên pêşketina mirov re wê werênê ser ziman. Di wê çerçoveyê de wê, li dora mirov wê hemû tişt wê were lê hizirkirin. Mînaq wê Dante ku wê li 'Komedîya Xwûdayî' ku wê li ser temenê bihûşt, araf, dogehê û hwd re wê, werênê ser ziman wê ew jî wê li ser wê çerçoveyê wê were dîtin ku wê were hanîn li ser ziman. Wê mantiqê helbestên danta wê li ser xilasiya gîyanî û hwd re wê di awayekê de wê bê bi temenkirin û wê were hanîn li ser ziman. Ev wê, di nava regekê fahmkirinê a demê de wê, were kirin. Wê, di wê çerçoveyê de

wê, dema ku ewê rewş wê werê nivîsîn û ser ziman wê di wê de wê, piştî bi pêşketinên aqil û pêvajoyên wê re wê baştirin wê nakoki, kêmesî û rasyonalitya wê ya bi aqilî hwd çendî heya wê were dîtin. Ev jî wê weke fêrbûnên ku em bi pêvajoyên felsefeya ronansansê re ku emê êdî hin bi hin bigihijênê û wê, di reng û awayekê de wê fahmbikin û bi wê werênina ser ziman bê.

Pêvajoya reformasyonê a di warê olî de di dema ronansansê de

Li ser temenê olî re wê dema ku em bahsa pêvajoya ronansansê bikin wê dî serî de wê dîmenekê din wê xwe bi wê re wê derxê me. Di wê temenê de wê, pêvajoyên pêşketina aqilê rasyonel û bi rêgezên dîyarî ên ku ew hewl dihê dayin ku ew bi wê were fahmkirin ku wê derkeve li pêş wê di wê warê de jî wê encamên wê xwe bidina dîyarkirin. Hinekî jî wê, bi aqilê demê û felsefeya wê ya ku ew pêşdikeve re wê, rewşên çandî, civakî, dîrokî, aborî û hwd jî wê, hinek aliyên têgînî ku mirov di dewama wan de êdî wan bikirpênê û werênê ser ziman bê

Di wê çerçoveyê de wê minaq wê dema ku wê bahsa roansansê û ankû reformê û an jî xwenûkirinê di warê olî de wê were kirin wê, di rengê de wê weke ku bi luthervanan, kalwiniyan û heta cizwitiyan re ku wê bibê wê çawa wê di rengê de wê, wîna mirov wê, were esasgirtin û wê di wê temenê de wê bi rengê pêşketinê wê were ser ziman re wê, were ser ziman.

Têgînên ku wê di wê rengê de wê rengê wê bidina dîyarkirin wê di warê hizirkirinên demê de wê, di wê rengê de wê xwe bidina dîyarkirin. Wekî din wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di warê de wê, pêvajoya hizirkirinê wê, li ser temenê aqilî ku wê pêşkeve wê, pêşî wê temen û çerçoveyên ku wê esas bigirê, û bi wê re ku wê derkeve li pêş wê, weke aliyna wê yên ku mirov wê, karibê wê bikirpênê bê. Di awayekê de wê, şîroveyên bi hûnerî ku wê werina kirin wê di wan de wê kirpendinên li ser têgîn û pêjnên olî re jî wê li ser nirxek mirovî re wê werina kirin. Da-vincî wê di wê rengê de wê, di awayekê de wê weke ku mirov dikarê wê kifşbikê wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Wekî din wê di awayekê de naqşkirina hêtên dêran û bi wê re wê, bi wan xêzkirinan awayê ku wê derkeve li holê wê, dîmenekê bi pêjnî ê ku mirov wê êdî wê bi wê têbigihê wê were li holê.

Di aslê xwe de wê, di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijare naqşkirinên hêtên dêran û ankû tiştên din wê di rengê de wê tiştêkê din wê bi xwe re wê, werênê li holê. Wê ew jî wê li ser

temenekê kirdeyî wê weke bi hûnerî xwandina navaroka pirtûka pîroz jî wê di rengekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê warê de wê çêkeriyên bi destî û hunerî ku wê di wê rengê de wê bibin wê, pêjnên ku wê deerxina li holê wê giring bin ku mirov wan di serî de fahmbikê bê. Di aslê xwe de wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, ew awayê ku wê derkeve li pêş wê, bi wê re wê, dîmenekê olî ku ew derketî li holê wê bi wê re wê, bi awayekê jîyanbûna olî û baweriyî û hwd re jî wê, di awayekê de wê bi xwe re wê, bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê, bi jîyanbûna baweriyê wê, di wê temenê de wê, li ser wê temenê wê hem wê weke encamaekê bê û hem jî wê encamên wê bixwe re wê bi aqilî wê bibin. Li vir pêşî en li ser encamên wê yên bi aqilî ên ku wê bibin bisekin in. Ber ku wê ev wê, di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring ê bi kirdeyî ku wê çawa wê temenê wê biafirênê bê wê bi wê re wê were dîtin. Li ser wê temenê wê di demên piştre wê lêpîrsînên têngînên weke dîrokê, civaknasîyê, şewayên derûni û hwd li ser têngihên teolojîkî û hwd re wê bi wê temenê re wê êdî wê bibê. Lêpîrsînên ku wê bibin wê, di warê xwe hanîna ser ziman de wê, weke aliyekê wê yê giring ê ku mirov wê karibê wê bi wê re wê fahmbikê bê. Lê di aslê xwe de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare rasyonalityê wê, di wê temenê de wê, ji aliyê olî ve wê, bê temenê lêgerînên ku wê, li ser çî temenê û çawa wê, ew wê, di nava jîyanê de wê, were fahmkirin bê. Di wê temenê de wê kevneşopîên kevn ên bi jîyane baweriyê wê werina jîyankirin wê jinûve wê werina şîrovekirin wê li ser wê re wê bê ghiştin li encamên din ên bi fahmkiriin. Wê di wê rengê de wê şîroveyên ku wê werina kirin wê, di nava jîyanê de wê pêwîstîya li gorî rengê hebûna jîyane mirov a bi hevdu re bê û ankû di nava wê xwezayê ku mirov dijî wê çawa wê li gorî wê bê wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin.

Di aslê xwe de wê, tevgerên olî ên ku wê derkevin wê di wê temenê de wê, bi xwe re wê êdî wê rengekê din ê civakî a demê ku ew pêşketî jî wê weke ku wê hildina li nava xwe. Wê bi wê re wê êdî wê, şîroveyên xwe wê, werênina li holê.

Şîroveyên weke li ser xwenûkirina dêrê re ku wê werina kirin wê, fraksiyonên weke protasteniyê, kalwinismê, anglikanîsmê, ortadoksiyê, û hwd weke van wê gelek rengên ên ên olî wê li rex katolikiyê wê derxina li holê. Wê, di awayekê de wê, di awayekê de wê, armanca hemû

fraksiyonên ku wê derkevin weke bi mezhebî wê li ser temenekê menewiyetê ku wê çawa wê bi aqilîya xwe re wê li gorî demê bi rehetî û ne di nava bendên jidahî ên bi wê jîyankirinê de wê bijî re wê, li wê bê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê, ev wê, weke ji aliyekê ve wê, kifşkirina bi wîna a mirovî jî wê xistina nava wê û bi wê re wê weke li rex ya 'xwûdê' wê li berçav girtinê bê. Di wê temenê de wê, di awayekê de wê, weke encama wê pêşketinên di jîyane mirov û civakî de ew heta wê demê bûna ku ew ji aliyê têgihên olî ve newê redkirin û ew bèn hildan li nava wê û werina fahmkirin.

Di wê temenê de wê, dema ku wê bibê wê di rengekê de wê êdî wê bi wê re wê, ol wê li ser wê temenê wê çawa wê xwe weke sazûmanek civakî û di çerçoveya wê de wê, weke pergali de wê, çawa wê gihijê rengekê fahmkirinê wê bi wê re wê, êdî wê li wê were lê hizirkirin. Weki din wê çendî ku wê bi olî mirov wê xwûdê bişênê li azmana lê wê olê wê li ser rûyê ardê wê çawa wê di temenekê mirovî û li gorî sazûmana jîyane mirov a civakî wê bigihinê li awayekê fahmkirinê wê bi wê re wê di dîmenekê de wê weke ku wê bihizirê.

Ev wê bo çi wê pêwîst bê.? Ber ku wê heta wê demê wê pêvajoyên pêşketinê wê êdî wê civaketiyek ku wê, pêşketîya di nava jîyanê de û mirovek weke kirde ku ew derdikeve li pêş bi hiş, raman, hîskirinên xwe yên hundurîn û hwd re wê êdî wê nikaribê wê jinedîtî ve wê were. Di wê temenê de wê, di wê temenê de wê, li ser temenê levkirina bi mirov re wê di wê temenê de wê rengekê hizirkirina wê êdî wê hin bi hin wê bi bandûra felsefe û têgihên felsefeya demê wê êdî wê bi wê re wê bibin û wê derkevina li pêş.

Di wê warê de wê, têgînên weke mistisismê ku wê taqabûlî têgînên oldarî a hundurînî wê bikê wê, bi wê rengê wê li ser temenekê fahmkirinê wê derkeve li pêş. Di awayekê de wê, hebûna li jîyanê dijî wê, pêşî wê bibînê û wê, derkbikê. Di dewama wê de wê, li ser wê re xwe bigihênê têgînek fahmkirinê. Bawerî û aqil wê, dema ku wê di ronansê de wê, were hemberî hev li ser wê temenê wê aliyê aqil wê bi zêdeyî wê derkeve li pêş û wê bi wê re wê pêşî bi encamên aqil re wê, şîrove û pêşxistina wê di rengekê de wê derkeve li pêş.

Di wê temenê de wê, di serî de wê têkiliya bawerîyê û aqil wê li ser temenê kes û civakê û hwd re wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bixwezê bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman û wê fahmbikê û wê mijare aqil wê di wê rengê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê weke ku wê mirov wê bibînê wê

derkeve li pêş. Li ser temenekê felsefeyî ê dî wê weke têngînek ku wê hebûna zindi a dijî li jîyanê wê bi xwe re wê esasbigirê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Filosofên weke Bohne wê, têngîna 'misticisma dînamik' wê derxistina li pêş û wê bi wê re wê li wê bihizirin. Li almanya wê li ser temenekê idealistî ku wê hinekî wê bandûra têngînên platon û aristo jî wê di wê de wê xwe bide dîyarkirin wê bi wê re wê xwe di awayekê de wê bi de dîyarkirin.

Li italya wê, Laelius Socinus wê fraksiyonên weke 'socinianism'ê wê pêşbixê ji nava têngîna katolikî û wê piştre wê, weke têngînek 'ji rê derketî' jî wê ev wê were pênasekirin. Ji ber sedema ku ew di pergale baweriyê wê ya 'teslisê' û ankû sêyekan wê li şûna wan wê ya yekê wê herê bikê û wê bi wê re wê, mijara baweriyê wê bixwezê ku wê şîrove bikê bê.

Weki din wê protestanî wê li ser temenekê wê xwenûkirinê wê di awayekê bi têngîna 'xwenûkirina tûndrewî' û ankû 'reformasyona radikal' re ku wê karibê were bi gotin kirin wê bi wê re wê li ser wê temenê wê derkeve li pêş. Li ser wê temenê wê weke ku mirov wê bi têngîna 'socinianism' re wê bibînê wê li ser temenekê bi wîna azad a mirov re wê, di dîmenekê de wê li wê bihizirê. Li ser wê temenê wê, 'xwûdê hemû tiştî dizanê' û ankû 'xwûdê hemû tiştê nizanê' re wê li ser wê re wê li wê bihizirê. Li gorî wan ku xwûdê hemû tiştê ji pêşde zanîba wê derfeta hebûna wîna azad a mirov jî wê nebûba re wê, li mijarê wê li ser wê temenê wê bi wê êdî wê li wê bihizirin û wê hizrên xwe wê werênina ser ziman. Li ser wê temenê têngîna û nerîna 'her tiştê dizanê' wê li ser wê temenê wê ji pêşde wê redbikin. Nivîskarên ku wê piştre wê werina ên weke Archibald Alexander Hodge (1823-86) wê, dema ku wê vê fraksiyonê wê şîrovebikin wê, bi rengekê wê weke li ser temenekê 'şikparêziyê' ku ew ava dibê û bilind bibê wê pênasebikin û wê werênina ser ziman.

Ji aliyekê din ve jî wê, mijare têngîna wijdanê wê ji aliyekê din ve wê weke ku wê were dîtin wê bikina mijare nîqaşê di nava xwe de wê, di nava rewşên jîyanî û kirinên mirov de wê têngîna 'redkirina wijdanî' wê di rengekê de wê li wê bihizirin û wê, di wê çerçoveyê de wê, têngînên xwe yên olî û baweriyî wê bi wê re wê bixwezîn ku ew wê, şîrovebikin. Têngîna wijdanê wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê bi hisîyet û têngînî wê li ser temenê mirov û rast dîtin û ankû rast nedîtina mirov re wê di rengekê de wê weke ku wê were dîtin wê bilind bibê. Wê bi wê re wê êdî wê dema ku mirov wê xwedî winek azad bê û wê bi wê rengê wê pêwîstiya wê hebûna mirov wê hebê wê demê wê li rex wê bahsa têngîna

redkirina wijdanî jî wê bikê û wê, weke pêwîstîyek têtîna mirovê azad ku ew di wê temenê de wê bi xwe re wê li wê dihizirin û wê derdixina li pêş wê bibînîn û wê werênina ser ziman.

Bi renekê din wê dema ku mirov li wê binerê wê mijare têtînen weke yên aqilê pîroz û ankû 'wahiyê' û hw jî wê ji aliyê hebûna aqil û hwd vê, bikina mijare hizirkirin. Li gorî aqil wê li wê bihizirin û aliyên ku ew bi aqil dikarin werina bi temenkirin û fahmkirin wê li ser wê bisekin in û wê herê bikin. Bandûra felsefeya stoayî wê di aslê xwe de wê, di wê demê de jî wê weke ku mirov wê karibê wê kifşbikê wê di nava têtînen bi wê rengê de wê hebê û wê xwe di renekê de wê bide dîyarkirin. Li gorî wê ol û xwûdê wê ji encama wahiyê zêdetirî wê weke berhema aqil bin re wê di renekê de wê weke ku wê bi wê bihizirin û wê werênina ser ziman.

Di dewama wê de wê di wê temenê de wê têtînen aqilî wê li ser wê temenê wê zêdetirî wê bi temenekê rasyonali wê weke ku mirov wê dikarê wê kifşbikê wê bibin û wê li ser wê re wê derkevina li pêş. Ev demên ku ev têtînen derdikevin û di wê temenê de wê li ser temenekê aqilparêzî û hwd re wê têtîna baweriyê wê şîrovebikin wê di renekê din de jî wê taqabûlî demên weke yên humanismê û pêşketina wê ya bi felsefeyî û hwd jî wê bikê. Têtînen weke yên stoayî bê û ankû felsefeyên din ên weke yên epikurîsî û hwd bê wê, bandûra wan di pêşketina têtîna humanismê a demê de wê xwe bide dîyarkirin. Ev wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Mînaq wê Jean bodin wê, mijare ola aqil wê derxê li pêş û wê li ser wê temenê wê di renekê de wê weke ku mirov wê dibênê wê li wê bihizirê û wê bixwezê ku ew hizirên xwe wê li ser wê temenê wê werênê ser ziman. Gotinên weke 'ola aqil', 'rohniya aqil' û hwd wê, di wê temenê de wê weke gotinên ku ew bikardihênê û li ser wê temenê bi wan dihizirê û wê, werênê ser ziman bê. Hizirên Bodin wê li ser wê temenê bi têtîna baweriyê re wê taqabûlî renekê fahmkirinê ê ku mirov karibê wê li ser çerçoveyek rasyonali a olî ku wê aqilî ku wê were fahmkirin û ankû pêşxistin wê, bi xwe re wê werênê ser ziman.

Li vir hinek gotinên Bodin ên ku ew di wê temenê de wê bikarbênê wan werênê ser ziman û di wê temenê de wê çerçoveya hizirkirina wî dikarê bi wan re li wê bihizirê. Mînaq wê gotinên weke 'ola xwezayî', 'hişmendîya rewîstî', 'azadî', 'nemirîtî', û hwd wê hinek gotinên ku ew di wê temenê de ew bi wan dihizirê bê. Wê weki din wê di dewama wê

de wê, têngîna ola xwezayî wê li ser 'yekiya xwûdayî' wê çawa wê were fahmkirin bi wê temenê xwezayê re wê li wê bihizirê. Di mijare rengê hizirkirin û fahmkirinê de wê, were dîtî ku wê mijare rewîstê wê weke ku mirov wê bi hizrên bodin re wê weke bi yên Grotius re wê bibînê wê derkeve li pêş. Grotius wê ji aliyê felsefeya dadê ve wê, bi têngîhên rewîstî û hwd re wê ji wê aliyê ve wê bixwezê ji aliyekê ve ew şîrovebikê û werênê ser ziman. Bodin wê wekî din wê bixwezê ku ew di çerçoveya gotinên rewîstî û têngînên weke li ser temenekê wijdanî û hwd avadikê re wê werênê ser ziman û bi wê temenê ew şîroveyên xwe werênê ser ziman. Bi wê yekê û rengê wê şîroveyên bodin wê wê, yên olî û bawerî wê di renekê de wê, çerçoveyek bi felsefeya rewîstê li ser temenekê têngîna azadîyê û mirov û pêwîstiyên mirov û pêşketina bi aqil û hwd re wê di renekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman.

Li ser wê temenê wê dema ku mirov wê li ser temenê têngîna ronansansê re wê werênê ser ziman wê di awayekê de wê weke ku mirov wê dikarê wê fahmbikê wê mijare ol û baweriyê wê li ser temenekê xwezayî û rewîstî wê, li gorî aqilzaniya ronansansê û felsefeya wê ya demê wê, bi şîroveyên ku wê li ser wê re wê werina pêşxistin re wê were dîtî ku wê were hanîn li ser ziman. Di aslê xwe de wê, di renekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê têngîna baweriyê wê dema ku wê bodin wê bi têngîna xwe ya ola xwezayî wê dihênê ser ziman wê, di awayekê de wê bi têngînek humanist re wê, bixwezê ku ew wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Li ser wê temneê wê di kirdeya fahmkirina bodin de wê têngîna humanismê a objektiv wê weke ku wê bi zêdeyî wê li ser wê temenê wê li pêş bê û ew bi wê temenê wê li wê bihizirê ku wê weke temenekê baştirin wê, karibê bigihêjê li olek ku ew hertimî bi encamên aqil re wê, xwe bide pêşxistin bê. Minaq wê dema ku wê gotinên 'gûnah' û 'şuc' wê şîrovebikê wê beremberê wê poşmanî bê û wê, di hemû ol bahsa dîkin wê weke dikeve çerçoveya têngîna ola xwezayî de bê wê ji wê bahs bikê û wê werênê ser ziman.

Ev wê bi xwe re wê tiştêkê din wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê bi demê re wê çawa wê mirov wê bi aliyên xwe yê humanistî û ankû mirovî re wê derkeve li pêş û wê qadrbigirê û ankû wê qadrbistênê wê di wê temenê de wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin bê. Di têngîna olî a mistikî de wê dema ku wê were pêşnîyarkirin ku ew ji karûbarê dînyê dest û lingên xwe bikişênê wê, ew wê pêşniyar nekê. Vajî wê di temenekê de wê bi encamên aqil wê fahmbikê û wê li ser wê

re wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman. Li ser wê temenê wê dema ku wê têngîna hişmendîya rewîstê wê bihizirê wê weke çavkaniyek wî ya ku ew di jîyanê de wê bi wê re wê çawa wê li ser temenê dûrûstbûnê û dualîteya nava başî û nebaşîyê û hwd re wê bi wê li wê bihizirê re wê, di dewama wê de wê, were dîtin ku wê bi hizirkirinên wî re wê derkeve li pêş.

Di aslê xwe de wê dema ku mirov wê li vir wê bahsa têngîna baweriyê û pêvajoya reformasyonê û hwd wê bi wê re wê bikê wê, hinek aliyên din ku wê weke fektorna giring ên ku ew pêwîstin di wê çerçoveyê de werina fahmkirin wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê bidina diyarkirin wê hebin. Ev jî wê di awayekê de wê weke ku me li jor li deverê kirpend wê weke bi felsefeya grotius û hwd re ku wê li ser temenekê rêgezêk destûrî û hwd re wê hin bi hin wê pêşkeve û wê bi demê re wê, ev têngîn wê bi xwe re wê rê li pêşîya pêşketinên weke têngîna 'layiqiyê' û ankû 'sekulerismê' û hwd wê vekê re wê, êdî wê were dîtin bê. Di dewama wê de wê, di wê temenê de wê, temenê bawerîya sekulerî wê hinekî jî wê dervî wê, û rêgezên wê bi rêgezên civakî ên destûrî û hwd re wê, diyarkirinê ku wê bikê û wê li ser temenekê wê bide rûnandin re wê êdî wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê bide diyarkirin. Têngîna sekulerismê wê ji aliyekê ve wê bi olî wê bi wê rengê wê təkiliya wê li ser rêgez û destûran re wê, were danîn û wê bi têngîna wijdanê û hwd re wê were şîrovekirin. Wekî din jî wê ji aliyê civakî û hebûna yekitiya civakî û xweşbînîya li hemberî hevdu û hwd ve wê weke temenekê fahmkirin û bi wê bi hevdu re jîyanê wê biafirênê bê. Di wê temenê de wê, wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe bi wê re wê, bide diyarkirin. Sekulerism wê, di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê têngîna mirov, humanismê, wijdan û hwd wê, bi hevdu re wê, di temenekê bi têngîna təkiliya azadîyê mirov û ankû azadiyê û çerçoveya civakî û giştî û hwd re wê, li wê were lê hizirkirin. Di kurdî de wê bi gotinî beremberê wê gotinî wê gotina 'layiq'ê û ankû layiqsismê wê karibê were **bikarhanin**. Li ser wê temenê wê bi destûrî wê çawa wê çerçova û sînorê wê bi destûrî wê were pênasekirin wê bi wê re wê êdî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, sekulerism û ankû têngîna xweşbînîyê ku wê bi wê re wê pêşkeve wê, di aslê xwe de wê weke têngîna ku mirov wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê, hinekî din wê li ser wê bisekinê û wê werênê ser ziman bê. Ber ku ev wê di çerçoveya pêşketina civakî, kes, maf û azadiyê û hwd de

jî wê weke aliyekê destûrî, wijdanî û hwd wê bi xwe re wê, di nava jîyanê de wê biafirênê.

Mijare layiqisismê piştî ronansê û di dewama pêşketina têgîna reformasyonê de

Di aslê xwe de wê mijare layiqisismê wê weke mijarek ku ew bi wê serê weke têgînek teybet were hildan li dest bê. Di wê temenê de wê pêwîstiya fahmkirina wê li ser wê temenê wê weke aliyekê giring ê civakî, çandî, dîrokî, civaknasî, bawerî û hwd wê, karibê xwe bide dîyarkirin û nîşandin. Li ser wê temenê wê, bi kortasi di çerçoveya ku ew çawa piştî ronansê wê di rengekê de wê pêşkeve wê hinekî li ser wê çerçoveyê de wê bi çerçoveya pêşketina wê re em divê ku wê hinekî li ser wê bisekin in.

Di destpêkê de wê, gotina layiqî di kurdî de ku wê, karibê weke beremberê gotina sekulerîyê wê were bikarhanîn wê di wateya 'ya ku mirov hêjayî wê bê' re wê, karibê were bikarhanîn. Li ser wê temenê wê, di wê rengê de wê, weke aliyekê ku wê di wê temenê de wê, bi wê re wê, karibê were fahmkirin. Di awayekê din de jî wê têgîna layiqitiyê wê, piştî ronansê û pêvajoyên pêşketina felsefeyê ku wê li ser temen û çerçoveyek rasyonali wê pêşkeve re wê xwe bide dîyarkirin û wê pêşkeve. Di dewama wê de wê, di awayekê de wê realism û rasyonalisma felsefeyî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê bingihê fahmkirina wê de wê cih bigirê.

Wekî din wê bi têgînek civakî wê piştî ronansê wê, dema ku wê civaketî wê pêşkeve û wê, bi wê re wê weke temen û rengekê nerînî ku wê dervî têgîn û nerîna olî wê çawa wê li ya dervî xwe binerê û wê, li ser temenê hêja dîtina wê jî weke xwe re wê xwediyê rengekê fahmkirinê bê. Li ser wê temenê wê, mijare hêjabûna wê weke ku mirov wê ji wateya wê ya gotinî a di kurdî de ku mirov wê ji wê têdigihê wê di temenê wê ye pêşketina wê ya bi fahmkirina wê re bê.

Di aslê xwe de wê, di demên piştî ronansê û pê de wê şîroveyan ku wê werina kirin wê li ser temenê civakî, çandî, civaknasî, olî, dadî û hwd re ku wê werina kirin re wê bi wê re wê temenê wê biafirênê. Civaknasvanên civakî ku wê ji wê demê û pê de wê derkevin wê, şîroveyan ku wê bi ramyarî û olî wê bikin wê di wê rengê de wê li ser temenekê wê balê bikişênina li ser rengê cihê ên ramyarî û olî bi civakî ku ew weke hev di heman nîrxê û hêjabûnê de ew weke wê werina dîtin û

herêkirin re wê, di renekê de wê, pêşkeve û wê xwe bi wê re wê, di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di wê rewşê de wê, ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin ku wê li ser temenekê ramyarî, çandî û olî wê civak wê bi pêvajoyên aqil û encamên wê yên bi rasyonali ku wê pêşkevin re wê, li ser temenekê hemdemikirina wê re wê bi wê temenê wê werina pêşxistin û ankû wê pêşkevin. Di wê temenê de wê, piştî şerên olî ên piştî ronansansê ku wê di awayekê de wê pêşkevin wê, bi gotin û têngîna karên dûnyawî û yên axiretî ji hev cihêkirinê re wê, di renekê de wê were pênasekirin û bi temenkirin. Li ser wê temenê û çerçoveyê re wê bi çerçoveyek felsefeyî wê, xwe bide dîyarkirin. Bi gotinek din wê dema ku wê bahsa layiqiyê wê were kirin wê li ser temenê xwe yê civakî, nirxî û bi hêjabûna xwe re wê bi çandî, civaknasî, dîrokî, felsefeyî, olî û ramyarî û hwd re ku wê were pênasekirin. Li ser wê temenê di wê temenê de wê rêgez û destûra wê ya pêşî wê bi têngînên weke xweşbîniyê û hwd re wê were dîtîn ku wê bi temenkirin. Wateya wê, hevdû tolerekirin. Ku mirov xwe ser ti kesekê din re nebînê û yê li hemberî xwe weke xwe bi nirx bibînê. Yan jî ya ku ew ji xwe re rast nebînê ji yê din ên li hemberê xwe û ankû ên dijî xwe re wê rast nebînê. Di wê çerçoveyê de wê weke çerçoveyek felsefeyî a civakî wê di renekê de wê weke ku mirov wê dikarê wê, fahmbikê wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê pêşkeve û wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di mijare felsefeya layiqiyê de wê, aliyên wê yên civakî û olî wê, weke ku wê di destpêka ronansansê de wê were dîtîn wê bi giringî wê zêdetirî wê derkevina li pêş. Di destpêkê de wê li ser temenekê olî wê, pêşî wê di pêşî de wê pêşkeve û wê xwe bide dîyarkirin. Hinekî wê dema ku em têngîna reformasyonê a dema ronansansê wê li berçav bigirin wê bi wê re wê, di awayekê de wê di temenê wê de wê, hebê. Wê bi wê re wê xwediyê pêvajoyên xwe yên pêşketinê ên ku wê bi xwe re wê di renekê de wê pêşkeve û wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin bê.

Di aslê xwe de wê, mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê layiqiyê wê ji wê aliyê ve wê, temenê wê, êdî wê li ser çerçoveya civakî û sazûmana wê re wê di renekê de wê pêşkeve. Weki din wê di nava civakê de ku wê têngînên cihê ên bawerî û ramyarî wê pêşkevin ku ew weke hev werina pêşwazîkirin û li wan nêzîkatî werê kirin wê bi wê re wê were ser ziman.

Di warê layiqiya ramyarî de wê, di wê temenê de wê bi wê re wê di renekê de wê li ser wê temenê civakî wê ji aliyê ramyarî ve wê mijarê

wê bi wê re wê rengê wê bikê ku ew wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Layiqiya ramyarî wê bi temen û çerçoveya destûrî re wê bi jîyane civakê û salixkirinên cihêrengiyên wê re wê xwe di renekê de wê bide dîyarkirin. Wê li ser wê temenê re wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê dikarê wê bi wê re wê di awayekê de wê salixbikê bê.

Piştî ronansê wê filosofên ingilîsî ên weke John Locke wê di xabatên xwe yê weke 'ceribendinek li ser hikimetê' de wê mijara layiqiyê wê di renekê de wê hilde li dest û wê ji aliyên ramyarî, rewîstî û hwd ve wê bi hinek aliyên wê re wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê gotinên weke 'otoriteya xwûdayî', 'rizaya gel', 'xweşbînî' û hwd wê weke têgih û gotinên ku wê ew wê hilde li dest bê.

Weke din wê hinek têgîn û şîroveyên Descartes jî wê di renekê de wê li ser temenekê objektîviya rasyonalmê û têgihên wî yê weke bi şîroveya li ser olê û hwd re wê, di wê temenê de wê hewl werina dayin ku ew werina fahmkirin. Têgihên felsefeyê weke yê Grotius, Bodin û hwd wê, di wê warê de wê, weke aliyên din ên ku wê di wê warê de wê bi şîroveyên wê werina hanîn li ser ziman bin.

Di aslê xwe de wê, mijare felsefeya xwezayê û pêşketina wê di wê warê de wê, çerçoveyek fahmkirinê wê di nava jîyanê de wê bi wê re wê biafirênê. Piştî ku wê, berê aqil û hişê mirov wê bi aliyê jîyanê ve wê bikeve wê, êdî wê bi kifşkirinên di nava jîyanê û hwd de wê êdî wê weke aliyekê wê yê ku wê di dewama wê de wê bi wê re wê di renekê de wê bikeve nava kifşkirinên di wê rengê ên cihêyî de.

Di demên piştî de wê li ser temen û têgîna civakî wê bi kûrbûnên ku wê bi ramyarî, civaknasî, dîrokî û dadî û hwd wê bi têgînek felsefeyî wê werê kirin re wê, di wê de wê hinek aliyên din ên fahmkirinê wê bi xwe re wê werênê li holê. Di nava jîyanê de wê, di wê warê de wê şîroveyên weke civaknasî ên weke bi yê Weber û Durkheim, ên aborî û ramyarî weke bi Marks re, şîroveyên bi derûnî weke bi Freud û hwd re ku wê bibin wê di renekê de wê karibê weke aliyên ku wê di wê warê de wê temen û çerçoveyek bi bandûrî wê di fahmkirinê re wê di renekê de wê weke ku wê biafirênê jî bin. Li ser temen û çerçoveya gotinê wê di wê temenê de wê di demên piştî ronansê û pê de wê bi têkiliya nava civakê û olê de wê şîrove wê zêdetirî wê êdî wê di çerçoveyek sazûmanî de wê werina kirin û pêşxistin. Mînaq wê şîroveyên Leibniz ên weke 'başîya xwûde, azadiya mirov, û koke ya nebaş'ê ku wê werênê ser ziman de wê

di wê de wê, hinekî din wê, salixkirinên xwe yên ku wê li ser temenekê civakî û rewîstî bi felsefeyî wê bikê wê, di wê warê de wê çerçoveyek fahmkirinê wê weke ji aliyê xwe ve wê biafirênin. Di dewama wê de wê weke aliyekê din ê ku wê mijare ji aliyê civakî, ramyarî û dadî ve wê bixwezê ku ew bi temen bikê wê, têgînên Rousseau ên ku ew di çerçoveya gotina hevpeymaniya civakî de wê werênê ser ziman wê, têginekê bi rêgezî û destûrî wê ji wê aliyê ve wê biafirênê.

Di aslê xwe de wê, têgihên ku wê, di wê çerçoveyê de wê werina ser ziman wê mijare civakê, rewîstê, ramyariyê, dadê, civaknasiyê û hwd jî wê bi gelek aliyên wê re wê êdî wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Di mijare civaknasî û civaknasî e wê şîrove û salixkirinên ku wê di wê temenê de wê, werina kirin wê ji aliyekê ve wê, tenê wê armançek wan wê hebê. Armanca pêşî wê di çerçoveya têgîna maf û azadiyê de wê, hêjabûna mirov weke hebûnek jîyanî wê bi wê pênasebikê û wê fahmbikê wê bi wê re wê li ser wê bisekinê. Di wê rengê de wê, hebûn wê derkeve li pêşîya têgînê. Ankû wê di wê warê de wê bi wê re wê tekoşinek hizrî û hişmendiyî wê were dayin. Wateya wê gotinê wê çi bê? Wateya wê ya pêşî wê di wê warê de wê ew bê ku wê, li ser wê çerçoveyê wê ji ber rengê hizirkirin û rengê çermê laşê xwe ku mirov newê xirab dîtî û komên civakê wê neavêjina dervî xwe.

Di aslê xwe de wê, di rengekê din de wê, mijare civakê wê di wê temenê de wê weke ku mirov wê dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê mijare navaroka civakî wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê êdî wê bi wê kûrbûna wê re wê bibê wê xwe bide dîyarkirin. Li dora sedsale 17' min û pê de wê, layiqiya ramyarî wê êdî wê bi temenên xwe yên weke destûrî û hwd re wê pêşkeve û wê li civakê û rengên hizirkirina wê serwer bê. Di wê temenê de wê bandûra têgînên weke yên humanismê û felsefeya wê ya demê jî mirov wê nikaribê wê inkar bibê bê.

Di nava şîroveyên Rousseau, hobes û heta marks û hwd wê, di wê warê de wê, mijarên weke civakê, olî, ramyarî û dîrokê wê bi hev re û di zikhev de wê, werina hildan li dest û wê li ser wê temenê wê, hewl were dayin ku ew bi wê şîroveyekê li ser temenê pêşketina mirov û civaketiya mirovî wê pêşbixin û wê werênina ser ziman. Di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê mijare civakê wê, di wê rengê de wê bi têkiliya kes û civakê re wê kesên weke Weber û hwd re wê li ser temenê wê yê aborî û hwd re wê weke ku wê di nava hizrên marks û hwd re wê were dîtî û wê were hildan li dest.

Di wê temenê de wê, layiqiya civaknasî wê, dii dewama wê de wê weke mijarek ku wê bi wê re wê were hildan li dest bê. Durkheim, Weber û Hobes wê çendî ku wê di rengekê de wê hildina li dest jî lê wê, bi temenekê teolojikî û hwd re wê, mijarê bi perspektifek dîrokî wê hildina li dest. Lê di demên piştre wê hin bi hin kê m zêde wê, şîroveyên civaknasî ên bi serê xwe wê pêşkevin. Layiqiya civaknasî ku wê di wê temenê de wê, bi xûy û kirinên xwe wê, ji xwe ne dîrxistiner bê û wê, kesên din ên dervî xwe wê piçûk û ankû ji xwe maztir wê nede nîşandin. Di wê temenê de wê, li ser temenekê hevdu fahmkirinê û giringi dana hev û nerînên hev û bi wê re tîkiliyek bi xweşbînî ku ew bi hev re wê pêşbixin re wê xwediyê temen û çerçoveyek fahmkirinê bê.

Li vir wê dema ku wê mirov wê, tîgîna layiqiyê wê li ser temenê wê yê dîrokî wê şîrove dikê wê, dibînê ku wê hinek aliyên wê yên ku wê bi giringî wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê bidina dîyarkirin wê hebin. Ew jî wê li ser temenê nîrxên civakî û hwd bê. Weki din wê mijara ramyarî û olî û hwd wê, di wê temenê de wê, xwe weke aliyê giring wê xwe bidina dîyarkirin. Layiqiya ramyarî û olî wê, di wê warê de wê, weke du aliyên ku wê piştî ronansê wê li ser encamên wê yên bi felsefeya rasyonalîzmê û hwd re ku wê pêşkeve û wê, li ser wê were sekin in bê.

Piştî wê demê wê, dema ku wê civakbûn wê pêşkeve wê li ser wê temen û çerçoveya pêşketina wê civakbûnê re wê êdî wê, çawa wê mirov wê bi nîrxbûn û weke xwe wê xwediyê rengekê fahmkirinê wê li ser wê were sekin in. Ji aliyekê din ve jî wê tîgîna layiqiya çandî wê di demên piştî wê de wê were li wê tefkirkirin û hizirkirin. Layiqiya çandî wê, di wê temenê de wê, bi demê re wê bi wê re wê pêşkeve. Wê ev gotin wê di rengekê de wê bi temen û çerçoveyek felsefeyî wê bi şîroveyên civakî û çandî û hwd re wê li ser temenekê mejuyî ku wê werina pêşxistin re wê xwe di rengekê de wê weke ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê bide dîyarkirin bê. Di aslê xwe de wê mijare çandî wê dema ku mirov wê ji wê aliyê ve wê biqasî ya dadî wê bi giringiya wê re wê were dîtin ku wê derkeve li pêş. Li ser wê temenê wê xûy û rengên fîrbûnên me yên bi kevneşopîyî wê, di her demê de wê, rengên nerînên me yên li yên dervî me wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ev jî wê di awayekê de wê li ser temenê pozîtîv û ankû negatîv û hwd re wê, di rengekê de wê weke ku mirov wê dikarê wê fahmbikê wê bi wê re wê, di awayekê de wê, xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Bi çandbûn wê di wê warê de wê, di rengekê de wê, êdî

wê, çawa wê, mirov wê bi wê bibê xwediyê nerînekê herîni û ankû ne herêni wê, hin bi hin wê weke mijarek ku wê di wê çerçoveyê de wê li ser wê were sekin in û wê mijar wê bê hildan li dest bê.

Layiqiya çandî wê, piştî demên reformasyonê wê bi pêşketina aqil, felsefe û têgihîştinên weke rasyonalîzmê û bi wan pêşveçûnên ronakbirî û hwd re wê, di rengekê de wê pêşkeve. Wê ronakbirî û hwd wê, bi wê re wê, bi demên wê re wê, temenê lêpîrsînê ku wê li ser temenê têgînên felsefeyî û xwezayî bi hev re wê bikê re wê li ser wê çerçoveyê re wê çerçoveyên lêpîrsînê wê êdî wê bi wê re jî wê bikê. Di wê çerçoveyê de wê, dema ku mirov wê di perspektîfek dîrokî de wê werênê ser ziman wê di aslê xwe de wê weke ku mirov wê li kurdistanê wê karibê wê heta dema pêşketina hizrên zerdeştîyê wê bibê ku wê çawa wê bi aheng û têkiliyek pozîtîv û baş a bi xwezayê û hewirdora xwe ya xwezayî û civakî re wê bi wê re wê şîrove wê bi wê bîn kirin re wê bibê. Di demên piştî re wê ev wê, di warê olî de wê bi zêdeyî wê weke aliyê bi hewldanên 'başîrîn fahmkirinê' re wê xwe bide dîyarkirin. Lê em wê dibînin ku wê di temen de wê, têgînek humanîstî wê weke rêgezêk dîyarker wê xwe bide dîyarkirin. Ya ku wê li gorî mirov û pêşketina mirov wê çawa wê başîr û rastîr bê ku wê li wê were lê hizirkirin wê jî aliyekê ve wê bi wê aliyê jî wê weke ku wê hinekî wê li ser wê were lê hizirkirin.

Layiqî wê weke ku me hinekê li jor wê hanî ser ziman wê bi temenekê fahmkirinê hevdu dîtin û pêşwazîkirinê re wê were dîtin û wê pêşkeve. Bi wê yekê wê êdî wê di nava civakê de wê hev dîtin û pêşwazî kirin wê bi wê re wê di rengekê de wê weke nirxek civakî ku wê pêşkeve wê, êdî wê di wê çerçoveyê de wê, temenê wê jî wê jî aliyekê ve wê bi wê re wê weke ku wê biafirê. Wê dema ku wê di temenekê makro û mikro û hwd re wê mirov wê kosmosa xwe û ankû cihane xwe ya hundurîn wê jî yên dervî xwe re wê vekê û wê di wê temenê de were pêşwazî kirin wê di wê temenê de wê êdî wê wateyekê wê di mejiyê mirov de jî wê bi wê re wê weke ku wê biafirênê.

Layiqî wê, di awayekê de wê di demên hemdem wê li ser hinek temen û rengên pêşketina civakî a bi ramyarî re jî wê were şîrovekirin. Wê bi çerçoveyek komarî re wê were şîrovekirin. Wateya têgîna komarê ku wê bi sazûmana civakî wê çerçoveya maf û azadiya wê bi temenekê destûrî ew hatibê pênasekirin bê. Wê di wê rengê de wê bi wê re wê, êdî wê çerçoveya wê ya pê hizirkirinê wê êdî wê were li wê hizirkirin.

Di nava civakê de wê, bi wê re ku wê kes wê weke li hemberî destûrê xwediyê heman mafê bê ku ew xwediyê baweriyên civakê jî bin. Yan jî

yekî ku ew bi bawer bê û ankû bê bawer bê ew nebê sedema ku ew bi maf û ankû bêmaf were dîtîn bê. Bi wê yekê ev têtînbina sedem kes xirab û ankû baş dîtînê. Wekî din ji civakên civakê jî bi heman rengê ku ew xwediyê heman mafê bin. Di çerçoveya ramyarîya layiqî de wê ev alî wê weke aliyna ku wê bi felsefeya ramyariyê re wê li ser temenê cihêrengiyên civakî û hwd re wê werina şîrovekiriin û wê werina ser ziman bin.

Di wê temenê de wê piştî ronansansê wê mijare civakê bi aliyên wê yênb ramyarî, olî, çandî, destûrî û hwd re wê, çawa wê baştirin wê were fahmkirin û wê aliyên wê yênb di wê werina kifşkirin û wê bi wê re wê werina hanîn li ser ziman wê di dewama wê de wê bi wê re wê êdî wê li wê were lê hizirkirin. Di civake layiq û ankû çandek layiq de wê kes wê ji ber bijartinên xwe yênb zayendî, bawerî, ramyarî, rewîstî û hwd wê, newê nebaş dîtîn û ankû baş dîtîn. Di wê temenê de wê têtînbina layiqîtiyê wê hinekî wê bi têtînbina û temenekê notr ê dadî û haqaniyetî wê xwediyê çerçoveyek felsefeyî û fahmkirina wê bê. Di wê rengê de wê, di awayekê de wê, ji ya dervî xwe re wê vekirî bê, ne girtî bê. Di dewama wê de wê, bi temenekê felsefeyî û nerînî wê bi esasê hev pêşwazîkirinê bê. Têtînbina hev pêşwazîkirinê wê bi wê re wê di renekê de wê xwe bi wê re wê weke aliyekê wê yênb giirng ê fahmkirinê û farqkirina hev a bi hiş, nerîn û hwd re wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Tabî dema ku mirov wê mijare layiqiyê di wê temenê de wê werênê ser ziman wê, bi wan aliyan re wê di serî de wê di nava civakê de wê were dîtîn û wê pêşkeve, weke têtînbinek ku mirov di encama aqilê rasyonali de jî wê di renekê de wê fahmbikê layiqî wê, piştî wê bi encamên wê yênb yênb di nava jîyane civakî de wê xwe bi pêşveçûnên ku wê bibin re wê bide dîyarkirin.

Di demên demên hemdem de wê weke dirişma gotina layiqiyê wê, têtînbina û gotina karên dewlet û olî ji hev cihêkirinê re wê were ser ziman. Me li gorî wê hanî ser ziman ku wê çawa wê di destpêkê de wê bi gotina 'karê dûnyawî û axiretî ji hev cihêkirinê re wê were hanîn li ser ziman. Ev gotin wê bi awayekê nûansî wê dema ku mirov wê, ji ya piştî wê ku me bikarhanî a weke ya karê dewletê û olî ji hev cihê kirinê re wê çendî ku wê weke di heviyekiyekê de jî bê lê wê, karibê hinek wateyên din jî bi serê xwe bide me.

Lê li vir emê nûha li ser wan aliyan nesekin in. Di serî de emê li ser çerçoveya civakê ronansansê û têtînbina humanisma wê re wê çawa wê pêşkeve û wê, bigihêjê temenê temenê wê karibê wê bi wê re wê di

rengê de wê bi wê re wê, fahmbikê û wê werênê ser ziman. Ber ku wê encamên wê xwe di nava nava civakê de wê bide dîyarkirin û wê bi wê re wê, were ser ziman. Di awayekê de wê dema ku mirov wê li ser wê têtî û gotina karê olî û yê dewletî ji hev cihê kirinê re wê li wê bihizirê wê dikarê wê bi wê re wê di wê rengê de wê fahmbikê ku wê çawa wê bi encamên aqilê rasyonel ê dervî olî wê bi wê re wê êdî wê li wê were lê hizirkirin wê, were dîtin. Felsefeyên li ser temenê aliyên civakî ên weke civaknasîyê, ramyariyê, derûniyê, rewîstê û bi teybetî jî dadê û hwd re wê pêşkevin wê, bi destûr û têtî wê yên di wê warê de ku wê were pêşkeve re wê di awayekê de wê karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di awayekê de wê têtî destûrî a xwezayî wê di wê warê de wê dikarê wê bikirpênê û wê werênê ser ziman. Destûr wê di wê temenê de wê li ser temenê mafên mirovî û ankû zindiyî ku ew ji hebûna mirov dihên ku wê pêşî wan salixbikê re wê di awayekê de wê bi wê re wê bidest hizirkirinê wê bikê. Ji aliyê têtî humanismê ve jî wê di dewama wê de wê bi salixkirinê wê yên ku ew di wê warê de wê bi wê re wê werina kirin re wê di rengê de wê bi wê re wê werina kirin û wê bi wê re wê derkevina li pêş. Di aslê xwe de wê salixkirinê bi têtî destûrî a xwezayî humanismê wê li ser temenê têtî humanismê a objektîv û subjektîv wê bi encamên wê re wê di wê warê de wê xwe di rengê de wê êdî wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Ronasans bi xwe wê, di awayekê de wê, bi kifşkirinê kirdeyê û bi wê re gihiştina têtî humanismê re wê dest bi pêşketina xwe bikê û wê di dewama wê de wê li ser wê re wê êdî wê bi demê re wê kûr jî bibê. Kûrbûna felsefeya ronasansê wê di wê warê de wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê bibê.

Di kûrbûna felsefeya ronasansê de wê li ser temenekê civakî re wê, di xwe de wê bi aliyên xwe yên teybet wê bi kifşkirina xwe re wê bibê. Di wê temenê de wê, ev wê di demên ronasansê de weke di wê kirdeyê de wê bi kûrbûna wê re wê weke ku wê li ser temenê wê yê felsefeyî ku wê bi wê bi kûrbûnê re wê bibê re wê were dîtin. Lê hemû çerçova wê di rengê de wê di nava civakê de wê bi aqil dîtinê, pêşketinê bi wê bi aqilbûnê re bi xwebûnê û hwd re wê, di rengê de wê pêşkeve. Mirov wê dema ku wê weke kirdeyekê wê bibê wê di dewama wê de wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di aslê xwe de wê, di awayekê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Di aslê xwe de wê mijare felsefeyê wê di wan aliyan de wê bi temen û çerçoveyek lêpîrsînê re wê êdî wê pêşkeve. Wê di wê de wê bi kûrbûna mirov a hundurê mirov û di dewama wê de wê di wê hundurê de wê bi kifşkirina dûnya mirov a 'teybet' re wê êdî wê weke bi xwebûna mirov ku wê li ser wê re wê were misogerkirin bi hinek awayên wê re wê li ser wê re wê êdî wê pêşveçûn wê bibin. Di awayekê de wê têngîna rasyonali û layiqî wê di wê warê de wê di wê temenê de bê ku wê, ti kesek wê mudahaleyê li jîyane ti kesekê din nekê û wê weke bi xweşbînî wê nêzbibê û wê herê bikê bê. Li ser wê çerçoveyê de wê bi wê re wê, layiqîya mirovî wê bi wê temenê wê pêşî wê ji aliyekê ve wê pêşkeve û wê layiqîya mirovî wê bi temenê xwe yê civaknasî, rewîstî û hwd re wê di wê temenê de wê di rengê de wê pêşkeve. Li ser wê temenê şîroveyên bi layiqîya rewîstî re ku wê werina kirin re wê, di awayekê de wê bi têngî û encamên aqilê rasyonel û mantiqê û hwd re wê di awayekê de wê xwe di wê warê de wê bidina dîyarkirin.

Di mijare layiqîya rewîstî de wê, di rengê de wê bi zêdeyî wê weke aliyekê wê yê din ê zêde giring bê ku wê di nava mijarê de wê êdî wê hin bi hin wê xwe bide dîyarkirin bê. Ber ku wê mijare rewîstê wê li ser temenekê pergali a civakî û zêhnî ku wê bi temenekê bi darazên me yên başdîtîne û baş nedîtîne re wê were dîtîne re wê êdî wê li ser wê temenê wê, pêşxistina temenê bertekê li hev wê, di dewama wê de wê ev wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê karibê were lêpîrsîn bê. Mijare layiqîya rewîstî wê ji wê aliyekê ve wê çendî ku wê di wê de wê kûrbûn wê bibiê wê weke mirov wê, dijberîya li hev a li ser têngînen rewîstî û hwd re wê li hev wê pêşbixê jî wê di awayekê de wê kêmbibê û wê di dewama wê de wê temenê hevfhmkirinê wê wekek u mirov wê di awa û warên din de wê bibênê wê bi wê aliyê re jî wê êdî wê pêşkeve.

Ji wê aliyê ve wê mijare layiqîya rewîstî ku wê pêşî wê mirov wê weke nirxek rewîstî wê herê bikê û wê li ser wê temenê wê, dervî olî û hwd wê bi serê xwe wê li wê binerê. Wê temenê mudahaleyên bi olî, ramiyarî û hwd ku wê bi wê re wê li nava jîyane wê bi çî armancê bê wê werina pêşîlêgirtin. Di wê çerçoveyê de wê êdî wê ev wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin.

Heta ku wê, layiqîya rewîstî wê pêşnekeve û wê bi awayekê rêkûpêk bahsa wê nekê wê di warên ramiyarî û olî de jî wê ti encamên berbiçav wê weke ku wê bi wê re wê bi zêdeyî wê xwe di rengê de wê derkevina li pêş. Ber ku ev wê weke aliyekê ku wê weke ku wê kurd di nava xwe de li ser têngîna baweriyê re dibêjin ”bawerîya te ji te re û bawerîya min ji min

re' û ankû 'her meh bi lingên xwe dihê dalaqandin' û hwd re wê bi wê re wê, karibê wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman.

Di warê mudahaleyên bi ramyarî ên bi temenê destûrî bin û ankû bi awayên din ên zêhnî ên weke bi olî û hwd bin ku wê pêşkevin wê hinekî jî wê di temenê wan de wê kêmbûna layiqiya rewîstî wê di awayekê de wê weke ku mirov wê dikarê wê fahmbikê wê di renekê de wê hebê. Ber vê yekê wê dema ku ev mudahale bûn jî wê weke ku wê ew layiqi ji xwe nebê û ankû li berçav çav newê girtin û hwd wê di dîmenekê de wê bi wê re wê bibê.

Di awayekê de wê li vir wê mijare layiqîya destûrî wê, bi çend kirpendinan wê li ser ya layiqiya rewîstî re wê dikarê wê bikê û wê ji hinek aliyan ve wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman bê. Ev jî wê weke aliyna wê yên ku mirov wê dikaerê wê werênê ser ziman bê. Li jor me, bi çend gotinan jî bê bahsa têgîna dadê kir, Lê di aslê xwe de di wê warê de wê pênasekirin û salixkirina wê û bi wê fahmkirina wê weke aliyekê wê yê din ê teybet wê di nava têgîna destûrî a xwezayî de wê weke ku wê bi wê re wê biafirênê jî bê. Di wê çerçoveyê de wê, di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare layiqiya destûrî wê di wê temenê de wê, bi sînorên maf û azadiyê û temenê bikarhanîn û nebûna mudahaleyê li wan re wê xwe di renekê de wê bide dîyarkirin. Destûr li ser wê temenê wê berê wê ne li şûn bê hertimî wê li pêş bê. Bi wê yekê wê êdî wê hertimî wê, li ser encamên xwe yên pêşketinê ên bi başîn ku wê di dewama wê de wê pêşkeve jî wê karibê xwe bide dîyarkirin. Hemû rewşên destûrî ên weke 'dij-layiqî' û hwd ku wê werina ser ziman wê di renekê de wê bi mantiqê destûrî ên li şûn ve bi nerinê û hewldanên ji wê bi şûn kişandinê ve wê alaquadar bin. Ev jî wê bi xwezayî wê mijarê bête li ser nebûna layiqiyek rewîstî ku ew temenê wê rewşê bi pirsgirêkî ji aliyê destûrî ve bê bi destûrî, ji aliyê ramyarî ve bê bi ramyarî û hwd re wê, di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê di renekê de wê biafirênê bê. Em di dewama wê de wê, ji aliyê têgîna destûrî û ankû mijare têgîna destûrî û layiqiyê wê di wê temenê de wê, di renekê de wê dikarin wê hinekî din jî wê, bi wê re wê, pêde herin. Ev mijar wê weke mijarna zêde kûr bin û wê her yekê wê bi serê xwe wê pêwîstîya di wan de bi temenekê aqilî û rastînî a kûrbûnê wê weke ku wê hebê. Di wê çerçoveyê de wê, dikarê wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê dikarê wê bi wê re wê ji wê aliyê ve wê fahmbikê bê.

Di mijare têkiliya destûrî û layiqiyê de wê li vir wê aqilê rasyonali bi temenekê reali wê weke ku mirov wê bi rehetî dikarê wê kifşbikê wê bi

wê re wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin û wê di dewama wê de wê bi wê re wê karibê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê di wê temenê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê werênê ser ziman ku wê, mijare layiqiyê û têtîna destûrî wê di temenê xwe de wê têtîna haqaniyetê wê di awayekê de wê bihawênê û hev jî wê bi têtînenê weke hevdûbûna xwediyê maf û azadiyê, ti kesekê dijî xwe mudahaleyê li jîuyane wan nekirinê, di wê temenê de fektora wan a jîyanî dervî têtîna ramyarî, olî û hwd weke element, fektor û hwd a bi serê xwe wê herê bikê û wê weke kirdeya dîyarî di temenê wan têtînenê zêhnî ên ku wê bi wê rengê wê karibin werina fahmkirin re jî ku ew werina ser ziman bibê bê.

Di mijare fahmkirina têtîna destûrî û haqaniyetê de wê, dema ku mirov wê li wê dinerê wê ji aliyekê ve wê, di aslê xwe de wê weke nebîna layiqiyê wê, ew wê dîmenê û têtînê wê dimejiyê mirov de wê çêbikê ku wê ne gihijênê li wê haqaniyetê jî wê bide mirov. Li vir wê demê wê, di kirdeya têtîna layiqiyê de wê, weke ku mirov ji wateya gotina layiqiyê di kurdî de wê li ser temenê têtîna hêjabûnê wê lê têtîgihê wê, wateyna wê xwe bidina dîyarkirn. Ev jî wê ya ku mirov wê, xwediyê wê bê û ankû ji hebûna mirov weke maf dihên ew mirov hêjeyê wan were dîtin û di wê temenê de wê ti tişt wê mafê nikaribê bide dîyarkirin ku mirov wê ji wê bigirê. Ev têtînekl bawerî bê û ankû ya ramyarî bê. Sazîyek û ankû sazûmanek wê di wê temenê de wê, di wê mantiqê de wê nikaribê pêşî ew were kirpendin. Yanî wê, pêşî wê mirov û jîyane mirov bi hêjabûna xwe rew wê di wê temenê de wê bi wê re wê pêşî wê were û wê, di wê rengê de wê ew wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê bi xwe re wê biafirênê bê.

Di wê rengê de wê, mijare têtîna layiqiyê wê di wê temenê de wê, xwe weke têtînek vaji ya 'pêşî dewlet', 'pêşî serdestî' û hwd wê, bê. Ber ku wê di wê temenê de wê ev rengê mantiqê ê zêhnî wê bi xwezayî wê di kirinê de wê dema ku ew hat ser ziman wê karibê wê ji holê rabikê û wê, di wê temenê de wê tûnabikê. Wê hingê wê, teybetî û xosleta kirdeyîya mirovî wê bi wê rengê ku wê ji hebûnê were wê weke tûna bihasibênê û wê ji holê rabikê.

Ev mijar û alî wê aliyekê din wê bi xwe re wê di renekê de wê derxê li pêş. Ew jî wê têtîna layiqiyê bi felsefeyî di nava rengê hizirkirinê û hwd de ku wê weke bi çandî, nerînî û hwd bi nerînenê ramyarî, olî û hwd re wê, were fahmkirin bê. Di wê temenê de wê dema ku em dibêjin bi wan

were fahmkirin ev nayê wê wateyê ku ew wê weke têngîna dîyarker em wê li pêşîyê wê dihênina ser ziman.

Di awayekê de wê, di serî de wê, ronansans wê di demên wê yên pêşî a bi şerên olî û hwd re ku wê derbasbikê wê di awayekê bi kirdeya hizirkirinên ku wê di wan deman de wê bi têngîna reformasyonê û hwd re wê were ser ziman wê pêşî wê ji wan aliyan ve wê bixwezê ku ew herê li sererastkirinna di rengê fahmkirinê de. Ber ku wê di wê warê de wê rengê fahmkirinê wê, karibê wê, di wê temenê de wê, gûharînê di nerînê de wê bi rehetî wê bi xwe re wê bide çêkirin û wê werênê ser ziman. Di aqil de wê pêşketina wê têngînê wê ji du aliyan ve wê bi temenê û encamî di zikhev de wê dikarê wê fahmbikê. Yek wê bi temenê têngîn û felsefeya rasyonalmê bê. Ya din jî wê bi têngîna humanismê ku wê bi wê re wê di zikhev de wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê di dewama wê de wê bi wê re wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di wê temenê de wê dema ku wê bi aqilî û felsefeya destûrî a xwezayî wê pêşî bê gotin 'pêşî mirov' wê hingî wê di wê rengê têngîna humanismî de wê, kirpendinekê wê bi serê xwe wê di wê rengê wê kirdeyê de wê weke ku wê ji aliyekê ve wê weke ku wê bikê bê.

Felsefeya destûrî wê di renekê de wê, mijara jîyanê, civakê, têtikiliyên wê yên bi wan rengên fahmkirinê û hwd re wê li ser temenekê xwezayî û hwd re wê, bixwezê ku ew wê werênê ser ziman û wê, fahmbikê. Ya ku wê bi wê re wê di awayekê de wê pêşî wê weke ku wê derkeve li pêş wê di awayekê de wê ev bê. Şîroveyên bi civakî ku wê di wê warê de wê bibin wê li ser wê temenê de wê bi salixkirinên ku wê bikin re wê temenekê hişmendiyek civakî a demê jî wê bi xwe re wê bi wê çerçoveyê wê êdî wê biafirênin. Di dewama wê de wê êdî wê bi wê temenê de wê, di renekê de wê pêvajoyên wê yên pêşketinê ên bi hizirkirinê û hwd re wê di warê aliyên din ên weke bi têtikiliya kes, rewşa a bi serê xwe û karina dîyarkirinê û ankû nekariya wê û hwd re wê, bê şîrovekirin. Mirov wê, di wê temenê de wê çendî ku wê, weke hêzek nepenî û hwd wê li ser serê weke 'kifşkar' wê hewl were dayin ku ew were kifşkirin jî lê wê di awayekê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê, di dewama wê de wê, mirov wê beremberê wê pêşkeve weke bi têtîna azad, bi serê xwe, serbest û xwedî wîn û hwd re wê, êdî wê li ser wan aliyên xwe yên ku ew bi wan pêşketî û bihiş re wê bertekên xwe yên mirovî û jîyanî wê li wê bide çêkirin. Gotinên weke tişteke ku miin weke wîn ne hasibênê ezê çima bi wê re bim wê êdî wê di wê temenê de wê li ser wê temenê keseyetî û hwd re wê derkeve li pêş. Ev têngîn wê di wê de wê piştre ku wê di wê de wê

kûrbûna wê bibê wê, bi aliyên din ên hizrî re wê bi wê re wê pêşkeve. Layiqiya hizrî wê, di wê warê de wê bi salixkirinên ku wê bikê re wê pêşawaniyê di warê pêşveçûnên ku wê di wan rengan de wê bibê wê êdî wê bikê. Wê di wê rengê de wê aliyên hizrî û kirin wê di wê warê de wê du aliyên ku wê li hev hoyandî ku mirov wê li wê bihizirê bê. Bi têngîna hişmendî wê dema ku mirov wê hizirkirinek kir û ew di xwe de bi hişkir wê karibê rengê kirina me ya dervî me û ankû ya li dervî me jî bide dîyarkirin. Ber ku wê karibê weke darazek nîrxî a bi fahmkirinê wê bi wê re wê pêşkeve. Fahmkirin wê rengên wê di wê warê de wê, kirinên me di awayekê de wê çawa wê li xwe bi hoyin wê bi wê re wê, di rengê de wê karibê bi rehetî were kifşkirin û dîtin.

Ji wê aliyê ve wê mijare rengê aqil û kirinê wê di awayekê de wê, fahmkirina wê ku mirov wê li wê bihizirê wê di wê temenê de wê çawa wê weke aliyekê wê yê din ê giirng wê, mijare têngîna layiqiê di nava hizirkirinê, nivîsandinê û hwd de jî wê weke aliyekê wê yê din wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Ev wê karibê di nava hizirkirinê de wê kirdeya hizirkirinê bi reng û darazîya wê ya di fahmkirinê de jî wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Ya ku wê di nava felsefeya ronansansê de wê weke aliyekê ku wê li ser temenekê humanist wê piştre wê li wê were hizirkirin jî wê bi felsefeyên ku wê bi kirdeyî wê werina pêşxistî jî wê ji wê aliyê ve wê weke têngîna xwe bidina dîyarkirin bin.

Di wê mijarê de wê salixkirina kes bi keseyetê, mirov bi mirovatiya mirov re wê, di nava wê de wê, weke du têngînen girîng ku wê li ser wê temenê wê bi wan re wê were lê hizirkirin bê. Di aslê xwe de wê, mijare zanin û kirinê wê di wê warê de wê bi hinekî di wê de wê bi kûrbûna bi hişmendî re wê êdî wê li ser wê çerçoveyê re wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin.

Di wê rengê de wê bi zêhnî çawa dibînê wê wusa nêz bibê wê weke pêjnek û fêrsek fahmkirinê wê xwe di dewama wê de wê êdî wê bi wê re wê, di rengê de wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê miorv dikarê wê di dewama wê de wê, bi wê re wê li wê bihizirê ku wê mijarên zêhnî wê li ser wê temenê wê êdî wê, weke aliyna ku wê di dewama wê de wê, werina lê pirsîn bin.

Di nava felsefeya ronansansê de wê xosletê wê yê sereka wê ne tenê wê weke ku wê li biaqilî û felsefeyî li xwezayê wergerinê û wê bi wê re wê, ketina nava hewldana fahmkirinê bê. Wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din jî wê, mijare wê kirdeyê û di wê de wê bi kûrbûn û fahmkirina wê ya bi zêhnî bê. Ber ku wê, ev wê bi wê re wê di serdema navîn de wê

pêşkeve û wê, di xwe de wê heta ku dibêjê bes wê pêşkeve. Wê piştê wê tîkiliya wê di heviyekiyek bi fahmkirinê re de wê, di nava jîyanê de wê bi weke wê kifşkirinê re wê, êdî wê, tîkiliya xweza-zêhnî wê li ser wê temenê wê, weke mijarek lêpirsînê bê. Sedema ku wê ronansê wê bi pêjnên hûnerî û hwd wê ya hundurîn wê bi wênekirin û xêzkirina wê bikê wê hinekê jî wê li ser wê temenê wê weke aliyekê wê yê ku wê çawa wê bigihijê wê cihêyîya nava wê ku ew wê, di heviyekiyekê û levkirinek xwezayî de wê, bi wê re wê fahmbikê bê. Li pêşîya fahmkirina felsefeya ronansê wê pêşî wê navaroka wê kirdeyê bi zêhnî wê pêşî ew wê di wê temenê de wê derxistina wê li holê û fahmkirina wê jî wê hebûba. Di wê temenê de wê, ji rengê hizirkirina demên kevnera û piştî wê ya serdema navîn wê cihê wê di felsefeya ronansê de wê bi wê çerçoveyê û aqilekî rasyonel û felsefeyî tîkiliya xweza û zêhnê hem ji aliyê xwezayê bi ber fahmkirina zêhnê ve ku wê bê kirin û hem jî wê ji aliyê zêhnê ve bi ber xwezayê ve ku wê were kirin wê bibê bê. Di felsefeya kevnera de wê xweza û aqil wê hebê. Di felsefeya serdema navîn de jî wê zêhn wê bi wê û encamên wê re wê bi tîgînên weke yên xwûdê, gîyanê, pirtûka pîroz û hwd re wê bibê. Wê bi kifşkirina hundur re wê pêşkeve. Lê di nava ya felsefeya ronansê de wê herdû alî jî wê di zikhev de wê hebin û wê hem ji hev derxistina wan di fahmkirinê de wê pêwîstîya wan wê xwe bide dîyarkirin û hem jî wê bi rengekê nû wê fahmkirina wê xwe weke pêwîstiyekê wê li ser wê temenê wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin ba.

Di aslê xwe de wê dema ku mirov wê tîgîna kirdeya felsefeya ronansê wê bi objeyî û şubjeyî wê li wê dinerê wê di wê rengê de wê hinek encamên destpêkê ku wê karibin werina kifşkirin wê bibin. Minaq wê ew kirde ku wê çawa wê di xwe de wê xwediyê kûrbûnekê bê wê bi wê re wê were dîtin. Ji xwe û ji aliyê xwe yê hundurîn gihiştina nerîna li derve wê bi wê re wê, bi awayekê sazûmanî wê pêşkeve. Li ser wê temenê wê tîgînên idealistî û bûjenîparêzî wê di rengekê de wê weke ku mirov wan kifşdikê wê êdî wê pêşkevin. Di wê temenê de wê, di ali û awayê wê pêşî de wê, ev tîgînên idealistî û bûjenîparêzî wê, di wê temenê de wê, hinek xosletên wan ên ku wê di destpêkê de wê bi felsefeyî wê werina kifşkirin wê hebin. Ew jî wê di wê temenê de bin ku wê, li ser wê nerîna ji wê kirdeya hundurîn ku wê çavkaniya wê çî bê re wê li ser wê re wê li wê bihizirê. Minaq wê îdealîzm wê, bi çavkaniya ku wê ji hizir û ankû aqil wê bidest pê kirin. Tîgîna bûjenîparêz wê, di wê temenê de wê zêdetirî wê bi çavkaniyek xwezayî û şenber wê li ser wê

temenê re wê pêşkeve û wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Di dewama wê de wê mijare felsefeyê wê di wê rengê de wê, êdî wê bi wê re wê kûrbûn û pêşketina bi hizrî wê di dewama wê de wê were kirin. Lê ev aliyê îdealismî jî û yê bûjenîparêzî jî wê di rengekê de wê, xosletekê wê yê hevbeş ê teybet wê hebê. Di wê temenê de wê li heman xate pêşketinê re wê weke ku wê bihizirin. Lê wê di awayên cihê de wê, çavkaniyê wê bi wê re wê têgînên wê derxina li pêş. Di felsefeya ronansê de wê têgîne xwezayî ku wê piştî wê derkeve li pêş û wê ti kesek wê nikaribê wê zêde redbikê wê bi wê re wê bibê. Lê wê di wê temenê de wê çendî ku wê herêbikê jî wê li ser wê temenê re wê bi wê re wê li wê bihizirê.

Di rengekê de wê, dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeya bûjenîparêzîyê wê bi dîmenê xwe yê xwezayî wê zêdetirî wê, bi çavkaniya fîzîkî re wê, xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Tişt ku ew di jîyanê de em dibînin, destlêdidin, dirajihinê û hwd de wê, hebê û ankû nebê. Wê di wê temenê de wê herdû alî jî wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirin û wê di dewama wê de wê, li wê bihizirin. Tişt wê bi xwe û hebûna xwe re wê bi sînor bê. Wê di wê çerçoveyê de wê, di wê dema ku ew di wê de heya û wê hebê. Wekî din wê, di wê temenê de wê temenê mirovekê ku ew dijî wê bi wê re wê karibê minaq bide. Ev wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê hilde li dest û wê fahmbikê bê. Di aslê xwe de wê bi wê re wê mijare felsefeyê wê ji wê aliyê ve wê di demên piştî ronansê de wê weke ku mirov wê dibîninê wê li ser wê temenê wê di nava têgînek ideayî û ya ne îdeayî de û ankû ya bûjenî û ya ne bûjenî û hwd re wê, di rengekê de wê bi wê re wê were lê hizirkirin û wê were fahmkiirin. Ji wê aliyê ve wê gelek aliyên wê yên ku mirov dikarê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman wê hebin. Ev jî wê di serî de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê karibê bi wê re bide dîyarkirin. Di mijare felsefeyê de wê, di wê demê de wê piştî demên ronansê wê dema ku wê di aqil de wê rasyonaltî, realistîtî û di dewama wê de humanistîtî wê pêşkeve û pê de wê êdî wê weke aliyekê wê yê din jî wê, ev alî wê, li ser wê temenê re wê êdî wê weke mijarna lêpîrsînê wê xwe di dewama wê de wê, were lê hizirkirin. Mijare kirdeyê, bûjenê, aqil, şenberîyê, razberîyê, metafîzîkê, astronomiyê, mantiqî, matematîkê, fîzîkê û hwd wê bi gelek aliyên din ên

têgînî re wê, li ser wê temenê wê bi gotinên felsefeyî û hwd re wê êdî wê were lê hizirkirin û wê, hewl were dayin ku ew were fahmkirin.

Weke van aliyên wê gelek aliyên din jî ên ku mirov dikarê wan li wan bihizirê wan werênê ser ziman wê bibin. Diwê çerçoveyê de wê mijarên din ên weke yên rewîstê û hwd wê, di awayekê felsefeyî, civaknasî, derûnî û hwd de wê, di ahengekê de wê, hewl werina dayin li ser pêşveçûnên kes û civakî re wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Li ser wê temenê re wê bi wê re wê êdî wê li wê werê lê hizirkirin.

Lê di temenê têtgîna felsefeya demê de wê têtgîna humanismê wê were dîtîn ku wê weke krîdeyêk zêde giring a demê wê li ser wê çerçoveyê re wê xwe bide dîyarkirin ku wê pêşkeve. Di aslê xwe de wê ev alî wê weke aliyekê ku wê temenî wê biafirênê. Tîgîna humanismê wê weke ku wê weke têtgînek demkî ku wê di demekê de wê bi hûnerî, wêjeyî û hwd wê pêşkeve wê ji wê zêdetirî wê weke têtgînek felsefeyî a demê a gelemper ku wê bi gelek aliyên din re wê di dewama wê de wê pêşkeve wê dikarê wê hilde li dest û wê werênê ser ziman.

Mirov ku ew di farqê de bê û ne di farqê de jî bê bi aqilê xwe wê, di wê demê de wê, li ser aliyên wê yên şubjeyî û objeyî re wê humanismê wê di rengekê de wê tabîî rewşek fahmkirinê a demkî wê bikê. Di wê temenê de wê, mirov wê xwe bi zêdeyî wê kifşbikê û wê bi wîn bibê û wê weke xwûdayî demê êdî wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke ku wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê di anav felsefeyên bûjenîparêz ên demê de wê redkirinên li ser esasê xwûdê û hwd re ku wê pêşkevin jî wê di temenekê kirdeyî, û derûniyî de wê dikarê wê weke aliyekê bi keseyetiyê û pêşketina wê re wê li ser bi wînbûna mirov re wê dikarê fahmbikê û wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare kirdeya mirov wê li ser wê temenê wê bi têtgînên weke wînê, azadiyê û hwd re wê pêşkeve. Wê di wê çerçoveyê de wê, aliyekê din jî wê xwe bide dîyarkirin. Wê ew jî wê weke ku mirov wê di wê çerçoveyê de wê kifşdikê wê derkeve li pêş. Ew jî wê, ew bê ku wê bi wînbûnê wê ne tenê wê weke rewşek bi wînbûnê bi tenê bimênê. Wê di wê temenê de wê ew wîn wê bi têtgînek azadî wê çawa wê were taçîdarkirin wê li ser wê re wê were lê hizirkirin. Taça azadîyê ku ew dênina ser serê wê wînê wê weke aliyê ku wê êdî wê bi hişmendiyê li wê were lê gerin bê. Di awayekê de wê, wîn û azadî wê weke du têtgîhên ku mirov wan bi hev re di rengekê de wê dikarê wan fahmbikê bin. Lê wê her yekê wê bi serê xwe wê weke aliyên ku mirov dikarê wan di serî de

wan di wê temenê de fahmbikê û werênê ser ziman bê. Di aslê xwe de wê, di wê rengê de wê, di demên ronasansê de wê, bi wînbûn wê, di wê temenê de wê mirov wê çendî ku wê di wê çerçoveyê de wê kifşbikê jî lê wê ewçendî jî wê ew wê di wê temenê û çerçoveyê de wê têr nebînê. Wê bixwezê wê wîne bikarbênê û encamên wê bibînê. Wê di wê rengê de wê êdî wê bi wê re wê li wê bihizirê. Wê bixwezê ku wê di wê çerçoveyê de wê, mijare wîne û kirina wê û di wê kirinê de wê rewşa rastkirinê û her wusa di dewama wê de wê berpîrsîyarîya kirinê û hwd wê weke aliyên din ên ku wê li ser wê temenê wê bi wê re wê karibin li wan wê werina lê hizirkirin bin. Tenê bi serê xwe wê wîne wê di wê temenê de wê, ti wateyê wê weke ku wê were kifşkirin wê nedê mirov. Lê wê weke bi xwebûnek zêde girîng a weke kes lêhatin û pêşketina mirov wê di serî de wê bide dîyarkirin. Wê jî mirov nikarê wê piçûk bibînê û wê, ji rêzê wê werênê ser ziman. Lê di wê rêwîtiyê de wê mirov wê, êdî wê bikirdeya wîne re wê bidest hizirkirinê wê bikê û wê di dewama wê de wê, bi wê re wê, li ser wê re wê bi keseyetê û hişmendiyê re wê bi kûrbûnê re wê êdî wê bi xwe re wê di rengekê de wê weke ku wê bikê. Bi keseyetê û hişmendiyê kûrbûnê wê weke ku mirov wê karibê bi rehetî wê kifşbikê wê bi zanîni wê hinek aliyên din jî wê di fahmkirinê û pêşxistina wê fahmkirinê de wê bi xwe re wê werênê li holê. Ev wê weke aliyên zanîna kes, civaknasî, derûnî û hwd bin. Wekî din wê, têgînên weke yên rewîstê û hwd bin. Wê di wan waran de wê, çî çawa ya û wê, çawa dikarê were fahmkirin wê li wê were lê hizirkirin.

Pêşketina têgînên weke civaknasîyê, derûniyê û hwd di demên piştî ronasansê de

Di aslê xwe de wê dema ku mirov wê demên ronasansê ên piştê wê, şîrovebikê wê di wê rengê de wê, weke bi têgînek humanistî wê çawa wê pêşveçûn bi jîyane mirov re wê bibin wê were dîtin. Di dewama wê de wê mijarên weke wîne, azadiyê, hiş, zanîne, berpîrsîyarîyê, rewîstê û hwd jî wê di wê çerçoveyê de wê weke ku wê werê dîtin wê werina hildan li dest.

Têgînên weke derûniyê û civaknasîyê wê, li ser temenê civakî û pêşveçûnên wê yên demkî re wê, pêşkeve. Ev jî wê, dema ku wê bi ronasansê re wê bendên civake faodal wê ji hev wê piştê wê bi felişê wê êdî wê bi wê re wê têkiliyên nava civakî wê çawa wê, werina fahmkirin û wê çawa wê ji nûve wê di awayekê de wê, werina hanîn ser ziman wê bi wê ve girêdayî wê pêşkeve. Pêşî wê, weke têgînek ku wê têkiliyên nava

mirov bi rengên jîyankirin, hêst û ramanên mirov ên ku ew bi wan dijî re wê di nava jîyane civakî de ku ew bi wê dijî re wê çawa wê pêşkeve wê bi wê were fahmkirin.

Lê civaknasî û derûnî wê piştire wê, bi serê xwe wê li ser wê temneê civakî, kes û jîyane civak û kes re wê di rengekê de wê êdî wê xwe bi wê re wê, bide dîyarkirin û wê pêşkeve. Pêvajoyên pêşketina civake ronansanê û dema wê mirov wê di rengekê de wê fahmbikê wê di wê rengê de wê, bi zêdeyî wê, di awayekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Felsefe wê hinekî wê li ser wê temenê wê têtînek di rengê felsefeya civakî û ankû felsefeya fahmkirina têtîkiliyan û hwd re wê, temenê wê biafirênê.

Ji wê aliyê ve wê lêpirsîna li ser kirin, sedemên kirinê, çavkani û hizrên li şûn wê û hwd ku wê bi felsefeyî wê pêşkevin re wê êdî wê di rengekê de wê ew jî wê bi wê re wê di rengekê de wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Lê di aslê xwe de wê, di wê rengê de wê, civak wê pêşketina wê ya demê wê bi felsefeyî wê fahmkirina wê weke kirdeyekê wê temenê wê biafirênê. Di wê rengekê de wê weke ku wê li ser têtîna civaketiya demê re wê were bi navkirin wê, rengê 'civake felsefeyê' û ankû 'felsefeya civakî' û hwd wê weke du têtînen ku wê ji hev re wê di wê temenê de wê temenê hizirkirinê wê biafirênin.

Wê dema ku wê bahsa felsefeya civakê wê were kirin wê di rengekê de wê, di rewşa civakê de wê çawa wê bi hemû aliyên wê yên nava wê re wê were fahmkirin re wê, di rengekê de wê bi wê re wê were dîtîn. Di wê temenê de wê, di çerçoveya gotina felsefeya civakî de wê, êdî wê, di wê rengê de wê pêşî wê, têtînen felsefeyî ên weke yên bi derûnî, civaknasî û hwd wê, bi awayekê ku ew ne hatina naslêkirin re wê pêşkevin. Wê di wê temenê de wê ev wê weke felsefeyên civakî ên demê wê di awayekê de wê pêşkevin. Piştire wê bi navlêkirinên weke 'zanîna civakî' û hwd re wê pêşkevin. Di wê temenê de wê piştire wê, ev têtîna zanînen civakî wê, di wê çerçoveyê de wê weke têtînek bi sazûmantir wê bi zêdeyê wê were lê hizirkirin û fahmkirin.

Di nava jîyane civakî de wê aliyên wê yên ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê bi demê re wê, weke ku wê were dîtîn wê, aliyê civakî û aborî wê di zikhev de wê li ser temenê jîyankirina wê re ku wê çerçoveya rengê têtîliyên wê bi xwe re wê bide bi rengkirin re wê, rengekê civaknasî ê ji wê bi xwe re wê werênê li holê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê aborî wê, weke fektorek zêde girîng a bi tevgerî ku wê jîyane civakê wê ji temen ve wê bi xwe re wê, bide

vegûharîn. Wê di her rewşên jîyanî ên civakî de wê temenê jîyanê û jîyankirinê wê weke element û fektorek giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, hêrs, fêrs û azwariyên jîyanî wê di wê temenê de wê, di rengê de wê xwe bi wê re wê xwe di rengê de wê bide dîyarkirin. Di wê warê de wê, felsefeyên civakî wê, di aliyên wê yên ku wê di wê rengê de wê werina kifşkirin re wê êdî wê bi zanîni wê ew aliyên wê bi wê re wê werina lê hizirkirin. Civak wê bi têtikiliyên xwe re wê bi têtîgînên civaknasî wê were fahmkirin. Bi rewş û têtikiliyên xwe yên rêveberî û hwd re jî wê bi têtîgînên weke yên zanîna ramiyarî û hwd re wê werê li lê hizirkirin. Wekî din wê bi aliyên xwe yên destûrî û hwd re jî wê, bi felsefeyên dadî û hwd wê li wê bihizirê. Weki din wê bi wê re wê mijarên keseyetê û hwd wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Zanînen weke yên civaknasîyê ku wê têtikiliyên wê bikin ku ew bi salixkirinên wê re wê fahmbikê re wê, werênê ser ziman wê, di rengê din de jî wê, di dewama wê de wê bi wê re wê, aliyên din ên zanîni ku wê mijare keseyetê û hwd wê, hildina li dest wê têtîgînên weke yên derûni û hwd wê, di awayekê de wê bi wê re wê, di awayekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, zanînen derûni wê, di wê rengê de wê, dema ku wê derkevina li pêş wê, bi pêşketina keseyetiyê re wê, derkevina li pêş. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku wê pêşkeve. Ev zanîni û pêşketina wan wê nîşanaka wê bê ku wê keseyet wê, pêşketiya bê û wê ji aliyên xwe yên jîyanî, tevgerî, xûyî û hwd re wê pêwîstîya fahmkirinê, xwe naskirinê û hwd wê, di wê rengê de wê bi wê re wê weke ku wê bide çêkirin.

Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, diakrê wê werênê ser ziman ku wê mijare civakê wê, di wê temenê de wê li ser temenekê zanîni wê pêşkeve. Di wê çerçoveyê de wê weke temenê fahmkirinê wê têtîgînên zimanî û hwd jî wê weke aliyekê din ê civakî wê pêşkevin. Pêşî wê di nava felsefeyê û rengên salixkirinên weke bi aqilmeşandinên wê re wê, hin bi hin wê weke bi derpêşan û hwd re wê, xwe di rengê de wê bide dîyarkirin. Lê wê piştê wê, ji wê zêdetirî wê weke têtîgînek û çerçoveyek fahmkirinê a bi hişmendî wê xwe bi wê re wê, di rengê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare ziman û aqil wê, di zikhev de wê, wê pêşkeve. Têtîgînên bi felsefeyî ku wê li şûn gotinan wê bihizirê wê hê di serdema navîn de wê bi têtîgînên weke nominalistî û hwd re wê bibê û wê, di dewama wê de wê çerçoveyek fahmkirinê wê bi têtîgîhên felsefeya demê re wê biafirênê.

Felsefe wê hinekî jî wê bi temenekê zimanî ê fahmkirinê û bi gotinên wê yên pirr wateyî û bi rengên têkiliyên wan ên bi hev û şewayên tawandinê, nivîsandinê û hwd re ku wê ji aliyekê ve wê, bigihênê aliyna din ên zanîni û hwd jî wê bi wê re wê di rengekê de wê bibê. Ev jî wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê bê. Li ser wê temenê wê bi ferhegên felsefeyê re wê êdî wê li ser wê temenê wê rengên zanîni ên ku wê bibin re wê bi wan re jî wê rewşên wan ên temenî wê bi gotinî û ferhengî wê di rengekê de wê weke ku wê bê pêşxistin.

Ev wê weke ku wê di warê felsefeyê de wê bibê wê piştê wê di warê gotinên ramyariyê, civaknasîyê, dîrokê, dadê, derûniyê û hwd re wê, di rengekê de wê bibê. Wateya têngîna ferhengê wê di wê nûqtayê û wateyê de wê bi têngîna pêşketina bi aqilî re wê çî bê? Wê hinekî jî wê di wê temenê de wê wateya wê ya sereka wê ew bê ku wê gotin wê, li ser wê rengê fahmkirinê re wê bê gihandin li rengekê fahmkirinê bi hiş û wê li wê were lê hizirkirin. Wê di wê temenê de wê di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin. Têgînek pêşketî a ferhengî wê di wê temenê de wê çerçoveyek zanîni a bi gotinî a bi rêkûpêk a pêşketî wê bi gotinî û hwd wê, li ser rengê zanîni û çerçoveya wê re wê bi wê rengê wê biafirênê.

Ev wê hinekî jî wê weke aliyna ku mirov bi xosletê pêşketina mirov a bi demê re wê di awayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê çerçoveyê de wê ev wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din jî wê bi pêşketina mirov re wê, xwe bi wê re wê, bide dîyarkirin. Rengên hiş wê, di wê temenê de wê, di wê temenê de wê bi demê re wê êdî wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Wê di wê rengê de wê ghiştina li temenê wê yê ferhengî û hwd jî wê weke çerçoveyek zanyarî û hwd jî wê bi wê re wê çerçoveya wê ya pêşketinê wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin bê. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare fahmkirina zanîna demê de wê, di wê rengê de wê ev rewş wê ji aliyekê ve wê weke bi zanîni û pirralî wê pêşketina wê temenê wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin. Lê ji aliyekê din ve jî wê weke aliyekê wê yê din jî wê, bide dîyarkirin ku wê mijare zanîni wê bi rengên wê re wê, êdî wê, weke rengên pirrfahmkirinê ên di jîyanê mirovê de bê bin. Dema ku mirov wê bahsa temenê pirrfahmkirinê di gotinê de wê bikê wê weke ku wê, bi awayekê pirrwateyî wê salixkirina wê re wê, were kirin. Lê du gotinê de wê hertimî wê dualiteyek wê hebê û wê, ew dualite wê temenê hizirkirinê di ahenge hev de bê û yên vajî wê de jî bê. Minaq di kurdî de

wê gotina 'kal' weke **pîr** ku wê di wateya mirovê pîr de wê karibê were bikarhanîn û wê weke gotinek pîr zêde dihê nasîn a di wê rengê wateyê de jî bê lê wê di wateya 'kal'a weke **xam**, ne gihiştî, hê bi temenî ne gihiştina di xwe de û ne pijtî û hwd re wê karibê were fahmkirin. Di wê rengê de wê rengên wateyên cihê û vajî hev jî wê di gotinê de wê bi wê re wê karibin werina kifşkirin. Li ser wê temenê salixkirinên rewşên jîyanê ên ku ew hena û dihên jînkirin wê bibê.

Di wê temenê de wê, bi têngînên xwezayê re wê bi kûrbûna wê re wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê werênê ser ziman bê. Wê gelek rengên zanînê wê di wê rengê de wê bi temen û awayên wê re wê, di serî de wê pêşkeve û wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Di awayekê de wê, bi zanînên weke derûniyê, civaknasiyê, dîrokê, û hwd re wê, zanînên weke yên mantiqê, matematikê, fîzîkê, tendurustê, bioloji, û hwd re wê, pêşkeve. Minaq wê têngînên biolojiyê wê bi xwe re wê, di wê de wê bi kûrbûna bi fahmkirinê re wê ji aliyê hebûna zindiyê û pêvajoyên wê yên peresendinê û hwd re wê, aliyên din wê bi xwe re wê pêşbixê. Wekî din wê weke aliyna wê yên din ku mirov wê fahmbikê bê. Di zanînê de wê pêşkevin û bûyina şoreşekê wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê dikarê wê di wê temenê de wê bi awayekê wê, piştî ronansê wê, di dewama wê de wê werênê ser ziman bê.

Li vir wê, piştî ronansê wê ew wê were dîtîn ku wê civak wê weke kirdeyek berfireh a dîrokî ku wê li wê were lê hizirkirin bê. Wê aliyên wê yên ramyarî, aborî û hwd re wê li wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê pêşketina sazûmanî civakî û hin bi hin wê pêşketina dewletbûnê demê wê, li ser wê temenê wê bi wê çerçoveya wê re wê weke aliyna ku wê xwe bidina dîyarkirin bin. Mijare təkiliya ramyariyê û aboriyê di çerçoveya jîyane civakî de ku wê bi rengên pêşketinê wê re wê, werênê ser ziman wê, rewşên weke yên şoreşa firansa û hwd wê, dikarê wê, di awayekê de wê, kifşbikê û wê werênê ser ziman. Wekî din wê şoreşa amarika wê bi zêdeyî wê li ser temenekê ku wê têngînên weke yên maf û azadiyê wê di rengekê de wê, bixwezê ku ew bi wan pêşkeve. Lê aliyê aborî wê çendî wê civakbûn wê pêşkeve wê, bi wê re wê zêdetirî wê li ser pêwîstiya zadên bo jîyankirinê û hwd re wê derkeve li pêş. Pêşketina fabriqayan bo tiştên xwarinê, li xwekirinê û hwd wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê din ku wê destpêka pêşketina civake endustrialisme û hwd ku wê êdî wê pêşkeve re wê karibê wê werênê ser ziman. Civake endustrialisme wê li ser temenê aborî û jîyane xwe dabarakirinê wê

aliyên wê yên ramyarî, û hwd ên civakî wê hin bi hin wê derkevina li pêş û wê bi wan re wê pêşketina xwe wê di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Civake endustrialisme wê di aslê xwe wê di çerçoveya têgîna civake ronansansê de wê dikarê wê bi aliyekê din re jî wê werênê ser ziman. Ew jî wê di wê pêvajoya pêşketina jîyanê û wê zanîne wê çawa wê, di nava jîyanê de wê weke karibê wê bikarbênê wê, weke aliyekê wê yê din ku wê pêşkeve bê. Wê weke xosletekê pêşî ê ku wê pêşkeve wê, piştî ronansansê wê mirov wê bi encamên aqilê xwe re wê di wê temenê de wê çawa wê êdî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş bê. Xosletên civake endustrialist wê hinekî din wê di wê temenê de wê bi temen û çerçoveya ku ew êdî wê zanîne wê di temenê jiyankirina xwe de wê bikarbênê re wê, li wê bihizirê bê. Wê, bi wê re wê, li xwezaye xwe wê bihizirê û wê ji xwezaye xwe ya li dora xwe wê çawa wê ji wê sûdbigirê wê bi wê re wê karibê wê fahmbikê. Ev wê çendî wê weke aliyekê wê di zanîna felsefeya demên piştî ronansansê de wê bi kûrbûna wê re wê weke ku wê pêşkeve jî lê wê, di awayekê de wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê, piştî wê çerçoveya xwe ya zanyarî a sazûmanî wê biafirênê. Pêngavên bi zanîne ên nû wê dema ku wê bibin wê weke qavistinên ji rewş û demê li rewşê û demê wê biafirin wê di wê rengê de wê bi wê re wê bibê.

Keseyeta roansansê wê piştî wê di temenên xwe yên civakî de wê, bi wê rengê wê di nava têkiliyên xwe de wê, bidest lêgerîna li çareseriyên xwe bi serê xwe wê, bigerihê. Wê di wê temenê de wê, bi encamên felsefeya humanismê ên dema ronansansê û hwd re wê mirov wê, êdî wê, li şûna ku wê ji xwûdayekê wê hêvîbikê ku ew nan û xwarinê ji jê re werênê ew bixwe wê destê xwe bide ber xwe û wê bi wê re wê bikê. Di wê temenê de wê bixwebûn, bi wînbûn, bi hişbûn û hwd wê, weke aliyên wê yên temenê wê bi wê re wê biafirênin. Li ser wê temenê wê, felsefeya mirov û jîyanê wê bi şîroveyan ku mirov wê xwe di wan de wê bibîne re wê êdî wê pêşkeve. Wê di wê rengê de wê, êdî wê têgînek û felsefeyek ku mirov xwe di wêd e nebîne jî wê zêde wê hey û alaqa ya mirov wê nekişênê. Di wê rengê de wê, ev wê weke aliyekê bi wînbûna mirovê demê a bi aqilbûna wê jî wê bi xwe re wê di rengekê de wê biafirênê. Aqil wê di nava jîyanê de wê, çawa ku wê rengên têkiliyên mirov ên bi hev re wê, bide dîyarkirin wê, bi wê re wê çawa wê di awayekê de wê mirov wê di dewama wê de wê, xwe bi wê re wê, bigihênê temenekê fahmkirinê wê bi wê re wê, di nava hewldana wê de bê. Wê tiştekê din wê bi wê re wê derkeve li pêş. Wê ew jî wê ew bê ku nirov çendî bi zane bê wê weke ku wê zêdetirî wê li jîyane xwe wê serwer bê wê, bi wê re

wê ew hîs û hiş wê bi hev re wê bibê. Ev jî wê, weke aliyekê ku wê mirov wê zanîne wê weke hêz wê bi sîyanî wê bibîne û wê, li wê bihizirê bê.

Aqil wê bi wê rengê wê êdfî wê, di jîyane mirov a keseyefî û civakî de wê weke rênîşanê giring ê ku mirov li wê binerê, bihisênê û xwe li wê bigirê wê, derkeve li pêş. Li ser temenê aqilê rasyonalî re wê, mirov wê, di rengekê de wê, li xwe bi wan aliyan wê bihizirê.

Karê hizirkirnê ê bi felsefeyê jî wê bi demê re wê di wê temenê de wê di wê rengê de wê bi zanîni wê pêşkeve ku wê di her alî û qadên pêwîst de wê, çawa wê temenekê zanîne wê hertimî wê bide çêkirin bê. Wê bi wê re wê di rengekê de wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê bixwezê wê werênê ser ziman.

Çavkaniyên felsefeyên piştî ronansanê wê, êdfî wê ji xwûdê û azmana wê dakevina li nava jîyanê û li ser hebûna mirov. Pêşketina têtînen weke hebûnîparêzîyê û ankû ´eksistensialisme´ û hwd jî wê weke aliyna din ku mirov wê bi wê temenê wê karibê wê fahmbikê bê. Hêst û ramanên mirov ku ew çendî wê werênê ser ziman wê ne tenê wê jîyane mirov wê bi zanîn û aqil bikê wê, wê bi wê re wê re wê temenê fêrbûna mirov û xwe bi wê naskirina mirov jî wê bi wê re wê biafirênê.

Dema hêst û ramanê û hanîna wê ya ser ziman weke bi hêstîyarî, wêjeyî û hwd re wê di wê temenê de wê pêşkeve. Wê di jîyane mirov de wê hêstên xweşikkirinê, başkîrinê û hwd wê, bi hev re wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Yên ku wê bi nerîna mirov re wê xîtabî nerîna çavên mirov bikin wê bi wê re wê weke têtînen û tiştên ku wê xîtabî hişmendiya mirov a xweşikatiyê jî wê bikê bê.

Hêsta xweşikatiyê wê di mejiyê mirov de wê weke hêstek adilî wê di rengekê de wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Minaq wê, ya xweşik, ya sipehî, ya delal, ya rind, ya baş û hwd wê weke têtînen ku wê li ser wê temenê wê, bi hev re wê aliyekê fahmkirina mirov a pozîtiv de wê derkevina li pêş bin. Mirov wê, li ser wê temenê wê yê xweşik ji yê nexweşik, yê rind ji yê ne rind, yê baş ji yê nebaş û hwd wê, cihê bikê. Wê di wê temenê de wê hêsta di jîyane xwe de gihiştina ya baştirin wê weke hêstek ku wê bi xwe re wê, astek û pîvanek pêşketina mirov a bi aqil jî wê bide dîyarkirin bê. Lê wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê fahmbikê ku wê, hêstîyari wê li ser temenekê humanîst û hwd wê di wê temenê de wê êdfî wê pêşkeve. Kirpendinên li ser temenê humanîsmê wê zêdetirî wê bi hiş, zanîn û hwd wê, di wê temenê de wê

bibin û wê derkevina li pêş. Mirov wê dema ku wê bi têngîna bi serê xwe wê bi wê were ser ziman wê ne bi girêdanekê weke bi xwûdê, û ankû tiştêkê din wê bi wê rengê û hwd re wê, pêşkeve û wê bi wê re wê derkeve li pêş.

Ji van aliyan ve wê pîrraniya zanînên ku me navê wan li jor hanî ser ziman û yên ku me navê wan nehanî ser ziman wê di wê temenê de wê weke zanînên ku wê temenekê fahmkirinê û pêşketinê wê di nava jîyane mirov de wê bi wê rengê wê çêbikin û wê karibê wan werênê ser ziman bê. Li ser wê temenê wê dema ku em di demên piştî ronansansê de wê, bahsa têngînen felsefeyê bikin jî wê bi wê temenê fahmkirinê re wê weke aliyna fahmkirinê û bi wê gihiştina fahmkirinê û di wan aliyan de wê weke bi zanînên kûrbûnê û hwd re wê, xwe di rengê de wê bide dîyarkirin. Wê têngîn û gotina felsefeya dema hemdem ku mirov wê bi gotin bikê wê di wê temenê de wê bi wê re wê, di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê pêşkeve. Felsefeya hemdemiyê wê bi wan alî û rengên zanînê û pêşketina wan û di wan de bi kûrbûnê û gihiştina zanînên din re wê pêşkeve. Wê li ser wê temenê wê weke zaroya felsefe û zanîna dema ronansansê bê. Wê di wê temenê de wê weke pêvajoyek bi serê xwe a di wê rengê de wê bi zanîna xwe ya ku ew pêşdikeve re wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di wê çerçoveyê de wê zanîna demê wê êdî wê bi wê re wê weke bi gotinkirina wê re wê were ser ziman wê weke zanîna hemdem wê êdî wê pêşkeve. Lê heta ku wê dem wê were wê dema wê rengê fahmkirinê û pêşketinê wê pêvajoyên berfireh û kûr ên bi zanînê re wê derbasbikê. Ew hemû wê weke temenekê bi azmûnî ên şûnpeya wê biafirênin bin.

Pêşketina bi awayekê cihê zanistên xwezayî û civakî û bandûra wan a li hev di dema ronansansê de

Di aslê xwe de wê dema ku mirov wê bahsa zanînê bikê wê demên ronansansê wê di awayekê de wê, weke demek çavkani a giring wê xwe di wê temenê de wê bide dîyarkirin. Rengê hizirkirina demê wê çendî ku wê bi gotinên weke dema 'xwenûkirinê', û ankû reformasyonê, dema jinûve şîrovekirin û kifşkirina felsefeyên demên kevnera, 'redkirina felsefe serdema navîn' û hwd re wê were ser ziman jî lê di aslê xwe de wê, aliyekê ku wê hem van aliyan jî wê hilde li nava xwe û wê ji wan derbas bibê di rewşa fahmkirinê de wê bi şêwayê felsefeya dema ronansansê re wê hebê. Ber vê yekê wê di wê temenê de wê, dema ronansansê a

felsefeyê wê demê wê weke demek giring a ku wê bi xosletên wê yên xwezayî, zêhnî û hwd re wê, di awayekê de wê bi zanyarî wê fahmbikê.

Di awayekê de wê mijare zanînê wê di wê demê de wê, di rengê ku wê were lê hizirkirin de wê, bi felsefeya demê re wê, bi ber awayekê xwezayî a şenber re wê herê. Di wê temenê de wê, di wê rengê de wê tenê bi nivisandin û bi wê bawerkirin wê di wê temenê de wê li mirov wê weke rasyonel newê. Ber vê yekê lêkolînkirin û beremberê wê bi rewşên fîzîkî, bûjenî û hwd di nava jîyanê de wê çawa wê karibê wê were kifşkirin û hwd wê bi wê re wê were lê hizirkirin. Di wê çerçoveyê de wê di nava xwezayê de wê bi wê re wê, di rengê de wê weke ku wê were lê hizirkirin. Di aslê xwe de wê dikarê wê didewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare zanînê wê, di wê rengê de wê, bi temenê 'piştrastkirinê' û hwd re wê li wê were lê hizirkirin û fahmkirin. Wê dema ku wê bi matematikê wê li fezeyê û hwd wê were lê hizirkirin jî wê di wê temenê de wê têgihiştinek bi kirdeyî wê weke ku wê berê wê di wê de wê hebê. Lê ev wê di demên piştre wê bi zêdeyî wê êdî wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Dema ku wê têngîna peresendinê wê darwin wê di demên piştre wê, bixwezê wê binivîsê wê, her giravên galapagos û wê li wan wê demên dirêj wê lêkolînên xwe wê li ser cûreyên heywan û ajalan wê bikê û wê, bi wê re wê pirtûka xwe ya bi navê 'koka cûreyan' wê binivîsênê û wê werênê ser ziman.

Ev wê, di gelek warên din de jî wê bibê. Li ser wê temenê wê zanistên xwezayî wê di awayekê de wê, bi wê re wê êdî wê, bi temenekê lêkolîner wê, êdî wê pêşkeve. Kifşkirinên xwezayê û weke ku wê were ser ziman 'destûrên xwezayê' û jîyanê wê di wê temenê de wê êdî wê bi aqilî wê li wê were lê hizirkirin û wê li ser temenekê fîzîkî û hwd re wê, di rengê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin.

Destûrên xwezayê wê, di wê temenê de wê weke gotinek û ankû peyvek ku wê şenberîyekê wê bi rengên pêşketinên bi hizir ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin re wê bistênê. Di dewama wê de wê, weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare xwezayê wê ji aliyê fîzîkî û hwd ve wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Di nava matematik û xwezayê de wê li ser wê zimanê hanîna li ser ziman wê weke ku wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Beremberê wê zanînen civakî ku wê pêşkevin wê di wê de wê, li ser temen û awayekê di wê rengê de wê çawa wê di wê de wê rasttîya wê ya bi xwezayî wê bi wê re wê were kifşkirin wê bi wê rengê wê li wê were kê hizirkirin.

Lê di wê temenê de wê ev wê tişteke din wê bi xwe re wê bide nîşandin. Zaninên me yên ku wê heta wê demê wê pêşkevin li ser temenekê civakî wê bi wê re wê li xwezayîya wê bi wan wê were lêgerin. Di xûy û kirinên mirov de wê lêgerînên weke li xwezaya wê û bi wê re hewldana gihiştina çavkaniya wê û hwd wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman bê. Di aslê xwe de wê, dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, di wê rengê de wê zêdeyî ku wê zanistên civakî wê pêşkevin û wê derkevina li pêş wê di wê xwezaya wê de wê, kifşkirinên bi wê re wê li ser wê temenê wê re wê bibê bê.

Di aslê xwe de wê, civak û pêşketina wê di awayekê de wê weke faktorek ku wê êdî wê rengê hizirkirinên me di awayekê de wê bi xwe re wê bide dîyarkirin wê pêşkeve. Realism û humanisma ku wê bi temen û çerçoveyek rasyonali wê xwe di nava têgîna mirov de wê bide dîyarkirin wê li ser wê temenê wê bi aqilê mirov re wê, di awayekê de wê temenê hizirkirinên me wê bi xwe re wê di rengê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Zanistên civakî wê xosletekê wan ê giring wê pêşî wê di nava wê xwezayê wê de wê çawa wê fahmbikê bê. Ya din jî wê bi wê re wê, çawa wê xwediyê pêvajoya pêşketinê bê bi mejuya wê re wê, li ser xatek dîrokî re wê bixwezê ku wê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Wekî din wê, di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare zanistên civakî û pêşketina wan wê civakî wê weke çavkanî û elementek giring a fahmkirinê wê biafirênê. Lê di aslê xwe de wê ev wê ji aliyê fahmkirinê ve wê weke aliyên din ên mirov jî bin ku mirov wê karibê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di awayekê din de jî wê, dikarê wê di dewama wê de wê, werênê ser ziman ku wê, weke aliyekê wê yê giring wê mijare civakî wê, wê bi wê re wê, bi zaninên wê re wê, rewşa kirdeyî a hem razber û hem jî şenber wê bi xwe re wê li ser wê temenê wê bistênê. Di wê çerçoveyê de wê, bi wê têgîna pêşketinên wê re wê, mirov wê li ser çî temenê û bi çî awa û rengê wê bijî wê bi wê re wê di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin.

Lê di aslê xwe de wê, di wê rengê de wê, ev zanîn û zanist ku wê pêşkevin wê di rengê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring jî wê di wê temenê de wê, di rengê de wê, were dîtin ku wê çawa wê, di awayekê de wê, pêşkeve û wê derkeve li pêş bê. Di aslê xwe de wê

dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijare zanistên civakî wê weke ku wê bi civaknasiyê, derûniyê, zanista civakî û hwd wê, di awayekê de wê, bi gelek aliyên din re wê, bi wê temenê wê karibê kifşbikê û wê werênê ser ziman. Ev aliyên zanistî wê bi wan re wê, di wan de wê dema ku wê kûrbûn wê bibê wê êdî wê bi pirralî kûrbûn wê bi wê re wê di regekê de wê, were dîtîn ku wê çawa wê pêşkeve û wê kûrbûn wê bi wê re wê bibê wê karibê wê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di awayekê din de jî wê ev wê çendî ku wê ser temenekê giştî û gelemperî wê pêşkevin di nava jîyanê de wê werina bi zanîn û temenkirin bi zanînê re wê, wekî din wê bi kes û keseyetî jî wê ji aliyekê din ve wê bi hebûna mirov re wê di awayekê de wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Civake zanyarî wê bi wê re wê, di awayekê de wê, weke kirdeyekê di wê zanistê de ku wê êdî wê pêşkeve wê bi wê re wê êdî wê rengê xwe wê bistênê û wê pêşkeve. Wê bi wê re wê, çendî ku wê bi zanistî wê were fahmkirin wê di navaroka wê de wê bi tækilî û aliyên wê yê bi pêşketina wê re jî wê êdî wê li ser wê temenê û awayê wê di reng û awayekê de wê pêşkeve û wê rengê pêşketina xwe wê di dewama wê de wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Felsefeyên ku wê civakê wê êdî wê ji aliyê civaknasî, derûnî, dadî, dîrokî, felsefeyî û aliyên din ên zanistî û hwd re wê, bikin ku wê fahmbikin û wê werênina ser zinan wê bi pêşketina alî û şaqên wan re wê êdî wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Di wê çerçoveyê de wê êdî wê tækiliya zanînê û civakê wê bi awayekê wê weke ku wê bi hevdû re wê were danîn û wê, di wê temenê de wê di temenê pêşketinê a bi aqil û civakê a bi hev re û bi beremberê hev ku wê çawa wê pêşkevin êdî wê bi wê re wê di dîmen û awayekê de wê weke ku wê bê. Ev aliyên wê êdî wê, civakê û aqil, û ankû civakê û zanînê wê bi hev re wê, di ahengekê de wê li ser wê temneê pêşketinê re wê bi awayekê wê bigihênê rengên fahmkirinê. Bi wan fahmkirinan wê zanîn wê ji aliyekê ve wê xwe biafirênê ku ew bi wê dihênina ser ziman û piştî ku ew hatina ser ziman jî wê civak jî wê bi wê re wê wan aliyên xwe wê weke ku wê kifşbikê û wê bi wê re wê êdî wê di wê hem bi temenekê wê di xwe de wê bi wê aliyê re wê kûr bibê û hem jî wê pêşketina xwe wê di wê rengê de wê weke ku wê bide çekirin. Encamên felsefeya civakî a dema ronansansê wê bêgûman wê ji van aliyan wê zêdetirî wê bi wê re wê hebin. Wê di wê temenê de wê, bi wê re gotina civake ronansansê ku wê di awayekê de wê salixbikê wê li ser wê

temenê wê bi zanînê û şenber wê bi xwe wê çawa wê pêşkeve wê di dîmenekê de wê bi wê rengê wê karibê bi wê fahmbikê.

Weki din wê dikarê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê têngîna humanist wê di wê demê de wê weke têngînek aqilî a li ser temenekê xwezayî û mirovî wê pêşkeve. Di wê temenê de wê di destpêkê de wê, çendî ku wê lêpîrsîn wê bi wê li ser hizrên felsefeya kevnera wê were kirin jî wê di dewama wê têngînên di dewama wê de wê di dewama wê de wê bi felsefeya skolastik re wê bixwezê ku wê di awayekê de wê lê bipîrsê û wê werênê ser ziman.

Di wê çerçoveyê de wê, ya ku wê bi wê re wê, derkeve li pêş wê, li ser temenê fahmkirina aliyên hundurîn û derveyî ên mirovî bin ku wê pêşkevin wê bi wê re wê, bi têkiliya wan a hewirdora wan re wê pêşkeve.

Wê dema ku em bahsa gotina xwezayê wê bikin wê, di wê temenê de wê were dîtin ku wê, hin bi hin wê, têngînek xwezayî wê bi kirdeyî û razberî wê di cewherê mirov de jî wê bi çerçoveya civaketiya mirov re wê li wê were lê hizirkirin. Ev jî wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê fahmbikê bê.

Ev xwezaye civakî, xwezaye mirov, xwezaye zanînê û hwd wê, di wê temenê de wê weke gotinên ku wê bi aqil bibin û wê li wan û navaroka wan wê were lê hizirkirin. Bi wê minasebetê wê têngînên weke yên metafîzîkê û hwd jî wê di dîmenekê de wê were lê hizirkirin.

Humanisma ronansê û ankû ya piştî wê hin bi hin wê di dîmenekê de wê li dijî rengê gotina xwûdê û encamên wê yên ku ew di serdema navîn de bûna wê bibê xwediyê helwestekê. Ber vê yekê têngînên weke 'dijolî' û ankû ateismê' û hwd ku wê pêşkevin wê çendî ku wê mejuyek van gotinên bi wê rengê wê heta demên felsefeya kevnera û hwd jî wê di dîmenekê û awayekê de wê hebê jî lê wê di wê demê de wê zêdetirî wê bi şêwayekê wê were lê hizirkirin.

Di wê temenê de wê, gotinên weke 'xwûdê nîn a' wê di wê de wê zêdetirî wê werina bi navkirin. Wê di wê temenê de wê mirov wê bi xwe wê di rengekê de wê bihizirê û wê li wîna xwe wê bihizirê. Mirov wê, hevnasîna pêşî a giring û bi hişmendî wê bi wîna xwe re wê di wê demê de wê li ser pêşketina aqil û felsefeya demê re wê, di wê demê de wê bikê. Têngînên civaknasîyê wê di wê temenê de wê dema ku wê weke bi yên derûniyî û hwd re wê pêşkevin wê bi xwezayî wê bina têngîna ku wê di wê warê de wê lêpîrsînê wê bi xwe re wê di rengekê de wê werênin û wê, çerçoveyek hizirkirinê wê biafirênin. Ber vê yekê wê, dema ku ev

gotin wê dervî wê têngîna baweriyê wê pêşkevin û pê de wê, piştire wê, ev gotin wê çawa wê werina fahmkirin di jîyanê de wê bale mirov wê bikişenin. Têngînên baweriyê ku wê heta wê demê wê bi hişmendiya wan gotinên bi wê rengê re wê beyenî bê wê, di rengê de wê hin bi hin wê bi şîroveyên fihêtokî wê dest bi şîrovekirinên di wê warê de ên li ser nava civakê û dêrê û hwd re wê bikin. Ev jî wê, bi xwe re wê, di dîmenekê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê xwe bide dîyarkirin. Ya ku wê ji têngînên weke civaknasiyê û hwd wê were fahmkirin wê pêşî wê di dîmenekê weke yê dervî olê û baweriyê bi jîyane civakê re wê weke xwediyê rengê salixbikê bê. Li ser wê temenê wê di reng û awayekê de wê weke ku mirov wê dikarê wê di awayekê de wê bi wê re wê li wê bihizirê ku wê kirdeya civaknasiyê a weke keseyetê, kirin û têkiliyên wê ên navxweyî wê û hwd re ku wê werina ser ziman. Ev rengê hanîna li ser ziman wê di awayekê de wê, temenekê civakî û jîyane hevbeş a bi wîni jî wê bi xwe re wê bi hevbeş wê bikê. Ev têngîn wê di demên piştire wê bi xwezayî ku wê bina temenê lêpîrsênên bi fahmkirinê ên weke bi têkiliya mirov û civakê û ankû mirov û mirov û hwd re wê, ji wê aliyê ve jî wê ev çavkaniyên weke bi gotina civakê, mirov û hwd jî wê, bi awayna pirralî wê di temenê wê de wê, werina salixkirin. Ev salixkirin wê êdî wê rengê fahmkirinê wê bi xwe re wê werênê ser ziman.

Mirov wê dema ku wê xwe bibînê û ankû wê xwe kifşbikê wê, bi wê re wê çawa wê bijî û wê çawa wê bixwezê bijî wê, bi wê re wê, deerkeve li pêş. Di wê temenê de wê, di wê demê de wê weke çîçika hê nûka ji hêkê derketî wê mirov jî wê nûka ji bin serwerîyek rûhanî û otoriteya wê derketiya û wê, di wê temenê de wê lêpîrsînê wê bi wê re wê, di mejiyê xwe de wê bikê ku ew kirinekê dikê ku ew rast bê û ne rast jî bê wê ji xwe bipîrsê ku ew rast dikê û ankû ne rast dikê. Ya ku wê lêpîrsînê wê bi wê rengê di kirdeya wê de wê bi mirov wê bide kirin jî wê qalib û kevneşopîya hizirkirinê a bi sedsalan a ku ew berê bi wê jîya ya bê. Li ser wê temenê wê di wê rengê de wê êdî wê di dewama wê de wê bi wê re wê bixwezê ku ew wê bikê. Wê dema ku ew wê dikê û digihijê wê têj û tahma wê êdî wê di dewama wê de wê bixwezê ku ew bi berdewamî wê bikê. Xwe bi ajo û egoyên xwe re serbest berdê û di wê temenê de ew bi kirinên xwe re wê bikê. Di şîroveyên di demên piştire ên ku wê di anava derûnî û civaknasiyê de wê werina kirin de wê ji van aliyan ve wê hewldana fahmkirina kirinên mirov û çavkaniyên wan wê bi wê re wê weke aliyekê ku wê were lêhizirkirin û piştire lê pîrsîn.

Di wê çerçoveyê de wê, ev wê, weke aliyekê wê yê din ku wê mirov wê êdî wê bi aqıl û zanîne wê li ser wê temenê û çerçoveyê re wê xwe biadilênê û bi zanîn bikê wê bi wê re wê bibê.

Di aslê xwe de wê mijare zanîne wê, di wê temenê de wê, bi çerçoveya civakê û pêşveçûnên wê re wê, di rengekê de wê, li ser wê temenê wê, xwe bide dîyarkirin. Weke ku me li jor di mijare berî vê de wê hanî ser ziman têgîna layiqiyê wê di wê temenê de wê, çerçoveyek wê ya bi zanîne gihiştina wê fahmkirina wê û bi wê zanîna wê û jîyankirina wê re wê, çawa wê bikê wê çerçoveyek wê ya bi hişmendî wê di wê de wê xwe bide dîyarkirin.

Layiqî wê çendî ku wê di destpêkê de wê, bi têkiliya nava kes weke dixwezê wê bi baweriya xwe wê bijî re wê, bi bi temen û argûmankirn jî lê wê bi têgînek rasyonâl a aqilî re wê, li ser rewşên jîyankirinê a weke ku ew dixwezê di temenekê hemdemiya xwe ya demkî de wê bi adilênê, bi zanebikê û di dewama wê de wê çawa wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe bi wê re wê di wê çerçoveyê de wê bide dîyarkirin re wê bi wê re wê were fahmkirin.

Mirovê dema hemdem wê di wê temenê de wê, dema ku wê bi zanîne re wê, hevnasîne wê bikê wê sînorên zanîne wê li ser wan aliyan re jî wê di dîmenekê de wê bikê berlêpîrsîne û ankû wê bi wan re wê lêbîpîrsê.

Di demên ronansê de wê, zanînen weke bi biolojî û kimya, civaknasî û derûnî, fîzîk û matematik, astronîmî û zanînen weke yên mekanîkî û hwd wê, di wê temenê de wê, rengê wan ên zanîne wê di dîmenekê de wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Wê li ser wê temenê re wê pêşkevin û wê derkevina li pêş. Lê ev zanîn wê di nava jîyanê de wê bîn ser ziman û wê bandûra wan bi her awayê wê li jîyane mirov wê bi awayekê pirralî wê bibê. Mirov wê hin bi hin wê fahmbikê û wê, bi encamên wê re wê hevnasîne wê bikê. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê werênê ser ziman ku wê têgîna zanîne û jîyanê û ankû jîyankirinê wê bi wê re wê, di rengekê de wê bi hev re wê êdî wê pêşkeve. Mirov wê, bixwe wê, li kirinên xwe wê lêbîpîrsê ku wê çawa wê rast bê. Wê bi wê re wê, di kirinên xwe de wê, bigihijê zanînek berfireh a ku mirov wê di wê temenê de wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Ji wê aliyê ve wê têgîna humanîzmê wê bi awayekê objektîv û şubjektîv ku wê çendî wê di wê de wê kûrbûn bibê wê êdî wê bi wê re wê bi zanîne xwezayî û aliyên din ên zanîne û hwd re wê li ser wê temenê wê hevnasîn wê bi wê re wê were kirin û wê zanîn li ser wê re wê pêşkeve û wê derkeve li pêş.

Bi pêşveçûnên weke civakî, zanyarî û keseyetî re humanisma ronasansê

Humanisma dema ronasansê wê di rengekê de wê hinekî wê li ser temenek civakî wê pêşî bi kifşkirina mirov û keseyetê re wê, di rengekê de wê xwe di awayekê de wê, bide dîyarkirin. Çavkaniyên felsefeyê ên roma kevn wê weke li ser têngînên roterikê weke bi çîçero û hwd re ku wê bibin wê, di wê demê de wê li ser wê çerçoveyê re wê weke ku wê zêdetirî wê werina kifşkirin û wê werina ser ziman. Pêvajoyên felsefeyê û di dewama de ên demên skolastikê wê hinekî jî wê li ser wê temenê wê bi nerînekê wê li lê wê were nerin û fahmkirin.

Di wê çerçoveyê de wê dema ku em bahsa humanisma dema ronasansê wê bikin wê, di serî de wê, pêşketina têngîn û berhemên di rengê wêjeyî wê weke bi xweşik tefsirkirinê û ankû li ser esasê tefsirkirinên têkilîyên mirov, rewşên xwezayê û hwd re wê, di rengekê de wê bibê. Di dewama wê de wê di awayekê kirinî û zanîna wê ya kirinî de wê kopîkirina kirinan wê weke ku wê werina nivîsandin û bi wê re wê weke pêşxistina têngînên şanoyî û hwd wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê werênê ser ziman bê.

Di nava têngîna wêjeyî a demê de wê, şîroveyên ku wê li ser hundurîn û derveyîya mirovî re wê werina kirin wê zêdetirî wê were dîtin ku wê bi wê re wê, derkevina li pêş. Di awayekê din de jî wê di dewama wê de wê, weke mijareka humanisma dema ronasansê bê wê, mirov wê bi hizrên xwe yên hêstiyarî wê were kifşkirin û wê were ser ziman. Têngînên weke xweşik dîtinê û hwd wê, bi wê re wê, di awayekê roterikî û hwd de wê, derkevina li pêş. Encamên berhemên humanisma ronasansê wê di cih de wê di demên destpêka gihiştina dema barokê de wê, encamên xwe wê bi têngîhên wêjeyî û hwd re wê, di temenekê bi hizra xweşikîyê û di wê temenê de pêşxistinên hunerîyên destî û hwd re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Di pêvajoyên humanisma pêşî a dema ronasansê de wê 'li yên kevn vegevin' wê weke pêjnekê û mijarekê wê xwe bi wê re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Têngînên weke yên bi xwandinê, bi wê re fêrbûnê û hwd wê derkevina li pêş. Pirtûkxaneyîti, û rewşên weke çapxaneyê û hwd wê, bi zêdeyî wê, di rengekê de wê, hin bi hin wê li ser wê temenê û çavkaniyên wê re wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Çapxane pêşketina wê weke berhemek demê a çapkirinê a weke nivîs, pirtûk û hwd bê û wê, bi

wê re wê encamên wê bi zêdeyî wê di demên piştre wê xwe bidina dîyarkirin.

Di roja me de jî wê dema ku wê bahsa çapxaneyên ronansê wê were kirin wê weke destpêkek giring a hemdem ku wê di wê de wê were û bibê wê ji wan wê were bahskirin. Di wê temenê de wê çapxane wê, weke mijarek zanyarî û çêkirina temenê wê bi zanyarî û hwd re wê pêşkeve. Çapbûna pirtûkan û bi demê re zêdebûna wan wê di warê zanîne û zanyarîtiyê de jî wê weke mijarek xwezayî a zanîni wê pêşkeve. Li ser wê temenê wê çavkaniyên demê ên bi nivîskî ku wê pêşkevin wê êdî wê bi demê re wê zanîna ronansê wê bi felsefeya wê û şewayên wê yên hizirkirin û pêşxistinê û hwd jî wê di deama wê wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê, di wê rengê de wê, mijare zanîne wê bi têngîna çapxaneyê re wê, derkeve li pêş. Yan jî wê weke nîşanayek ku wê zanîn wê bi wê re wê derkeve li pêş û serwerî kirin, nerîn û dîtînen me wê bibê û hwd re wê, di renekê de wê bi wê re wê xwe bide dîyarkiirn.

Di roja me de wê dema ku wê bahsa ronansê û têngîna çapxaneyê wê were kirin wê bi wê re wê, çapxane wê weke têngînek nimînêrîya wê ya demî û destpêka wê ya bi zanîne a bi ber demên hemdem ve wê, were dîtîn û wê were ser ziman. Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê êdî wê ev wê di dewama wê de wê bi wê re wê pêşkeve. Wê çapxane wê giringîya wê ji çend aliyan ve wê bi encamên wê re wê mirov dikarê wê fahmbikê. Yek wê li ser temenê zêdebûna zanîne di nava jîyane civakî û hwd de wê bi zêde çapkirina wê re wê, pêşketina wê bibê wê karibê wê fahmbikê bê. Wekî din wê bi zêde minaqên pirtûkan û çapkirina wan re wê derfeta gelek kes a ghiştina li zanîne û xwandîne wê were çêkirin. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê, bi wê re wê, zanîn wê, weke rêya xwe ya çapbûnê wê bi wê re wê, di nava jîyanê de wê çêbikê û wê, pirtûkên ku wê werina çapkirin wê di heman rengê de wê, bi bandûra zanîna nava wan û têngîhên wan ên navarokî re wê bi bandûra wan re wê were dîtîn. Di wê temenê de wê, ev wê ne weke hizrek ku ew were ser ziman û derbas bibê wê bimênê. Wê bi xêz û hizrên ku ew hatina nivîsandin wê bibê. Di dewama wê de wê, bi ahenge pêşketina çapxaneyê re wê, dikarê wê werênê ser ziman ku wê, nivîs wê, weke rewşek xwezayî wê bikeve nava jîyanê û derkeve li pêş. Bi xwezayî wê dema ku wê zêdebûna pirtûkên xwandîne wê bibin wê fêrbûna nivîsandin û xwandîne wê bi wê minasebetê perwerde dîtîn û ankû ghiştina zanîna wê, êdî wê weke armancekê wê ji mirov re wê hin bi hin wê xwe bide dîyarkirin.

Çapxane wê di wê temenê de wê ji aliyekê ve wê zorê bidiyê ku wê civakek û ankû girseyek xwande ku ew biafirê. Wê di wê temenê de wê, di demên humanisma ronansansê de wê mirov dibînê ku wê, girseyek xwanda ku wê weke çînek serdest a di nava civakê de weke bi zane wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Humanism wê hinekî wê wateya xwe wê di wê de wê bibînê. Ber ku wê, bi xwandinê wê mirov wê bi hiş bibê, çendî ku wê bi hiş bibê wê bi wîn bibê, çendî ku wê bi wîn bibê wê bi xwe û kiryarên xwe û yên li dora xwe wê lê bipirsê. Di wê çerçoveya wê lêpîrsînîya dema humanisma ronansansê ku wê pêşkeve wê hinekî jî wê li ser wê temenê wê weke ku mirov wê dibînê wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare ronansansê û humanismê wê di wê temenê de wê bi fektor û elementên pêşketinê ên bi hiş re wê were dîtin ku wê di wê demê de wê pêşkeve. Têgînên weke yên hûnerî ên weke Da-vincî û hwd wê pêşkevin. Wê weke wî gelek kesên din wê nerîna xwe wê bi xêzkirinên ku ew dikin wê werênina ser ziman. Wekî din wê, ji aliyekê din ve jî wê bi nivîskî û ankû bi nerîna xwe re wê, li jîyanê wê çawa dibînê wê bi wê re wê mirov wê weke kirdeyekê wê derkeve li pêş. Hinekî ev wê wek têgînek ku wê di temenê humanisma ronansansê de wê bi teybetî ku mirov wê fahmbikê bê.

Di awayekê de wê, zêdebûna pirtûkên xwandinê û zanînê bi wan re wê, temenê hizirkirinên cihê ên bi xwezayî û zanistên wê û yên civakî re jî wê bi zêdeyî wê pêşkevin. Wê weki din wê mijare civakê wê di wê temenê de wê, bi wê re wê ji gelek aliyan ve wê biafirê.

Di aslê de wê, dema ku wê weyna kes wê bi temenê re wê bi têkiliya wê ya nava civakê re wê were lêpîrsîn û hwd re wê, bi wê re wê, derkeve li pêş, Lê ev rewş wê, bi demê re wê hin bi hin wê, di temenê çawa gihiştina çoveyek civakî a baştir de wê pêşketinên rexneyên weke bi zanyarî, olî, zanistên civakî û xwezayî û hwd re wê pêşkevin. Wekî din wê mijarên nava civakê ên weke bi têgihên zayendî û hwd jî wê li ser wê temenê wê hin bi hin wê di wê rengê de wê lêpîrsînîya li ser wan re wê pêşkeve. Humanism wê têgîna wê ya 'weke mirov dîtinê' ku wê li wê bihizirê wê, di wê weke mirov dîtinê de wê ne tenê wê mêr û ankû wê jinê wê qastbikê. Wê di serî de wê weke têgînek razber wê bimênê û wê di wê temenê de wê, weke mirov wê, zindiyên ku ew dijîn wê, bikevina bar û çerçoveya wê de û wê bi wan re wê êdî wê li ser wê temenê wê bi wan re wê were lê hizirkirin.

Başî û nebaşî wê, di wê temenê de wê li ser xosletên weke yên ku mirov wê, çawa dijî re wê, weke aliyna têtîni ên ku wê bina mijare lêpîrsînê. Di dewama wê de wê, dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, mijare civakê wê di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê bi çerçoveya têtînek humanist a civakî de wê pêwîstîya wê ku ew çawa bê wê, li ser wê êdî wê di wê temenê de wê li wê were lê hizirkirin. Weke hevdu muamele dîtin, bi nîrx pêşwazî kirin, bûna xwedî mal û semyan û hwd re wê, weke aliyên zanînê wê aliyên civakî û zanîstên civakî û aborî û hwd jî wê, bi wê re wê xwe di rengekê de wê, bidina dîyarkirin. Piştî demên barokê wê were dîtin ku wê mijarên aborî û ramyarî wê, bi zêdeyî wê derkevina li pêş wê gelek mijarên weke yên bi têtîna hunerî, romantismî û hwd ên demên ronansê ku wê di wê temenê de wê pêşkevin wê li şûn xwe jî wê bidina hiştin. Mijare civakê wê, di wê demê de wê, ji gelek aliyan ve wê bê mijare lêpîrsînê. Çi wê mirov û wîna mirov wê bide dîyarkirin. Yan jî wê mirov wê çawa wê bê xwedî nerîn û ya ku wê dide dîyarkirin wê tenê dîtbariyên wê yên ji dervî wê bin û hwd re wê bina mijare fahmkirinê. Li ser wê temenê wê pêwîst bê ku mirov wê mijare civakê wê bi têtîni û zanînen civakî ên weke ramyarî û hwd re wê, werênê ser ziman. Minaq wê ji aliyê felsefeya dadî ve wê kesên weke Grotius, Bodin, Machiavelli û hwd wê, were dîtin ku wê derkevina li pêş. Divê ku mirov çav û nerînekê di wê çerçoveyê de li wan nerîna jî bixin. Ber ku wê ew jî wê rengê xwe wê bidina pêvajoyêmn pêşketina demên ronansê û yên piştî wê.

Têtîna humanisma ronansê wê hinekî jî wê di wê temenê de wê, bi têtînek civakî ku wê bi aliyên wê yên dadî, û ankû destûrî, desthilatdarî, awayên desthilatê, civaknasîyê, derûniyê, tendurustê û saziyên wê û hwd re wê, di rengekê de wê, xwe bide dîyarkirin. Ev wê weke aliyna ku wê pêşkevin bin.

Weke ku mirov wê di nava têtîna 'Machiavelli' a 'desthilatê' de wê, dibînê wê di awayekê de wê li ser temenekê çîna serdest û ya bindest û hwd re wê, dîmenekê hizirkirinê wê bi wê re wê were dîtin. Wekî din wê çîneka rêveber û yek weke girseyan ku ew dihê rêvebirin wê, bi wê re wê li wê bihizirê û wê ew wê werênê ser ziman. Li gorî Machiavelli wê, girse wê li dîtbariyê wê bînerê. Ber vê yekê wê ya ku ew dibînê wê zêdetirî wê giringiyê wê bide wê.

Di wê temenê de wê li gorî wî aliyekê ku ew nayê dîtin jî wê hebê û ew jî wê weke ya ku ew dihê dîtin we, ku gotin di cih de bê weke cewherê

wê, ew wê, rê û awayê wê bide dîyarkirin re wê li wê bihizirê. Wekî din Machiavelli wê, ew wê cewherê wê di wê de wê têtînek serdest a desthilatdarî û ankû komek serdest a rêveber ku ew bi ramyarî bê, rêveberî bê û ankû bi awayên din din wê di wê de wê di wê de wê bicih bikê û wê werênê ser ziman.

Wê dema ku wê, Machiavelli wê bahsa wê cewherê wê bikê û wê ew wê salixbikê wê di aslê xwe de wê, di rengekê de wê, didînenekê otoriter û totorite û heta ku wê bi gotinek dema hemdem wê ne dûrî şêwayekê pêşketina rengê rêveberina faşismê wê di awayekê de wê weke ku wê pêşniyarbikê. Ya ku wê di wê rêya ku ew pêniyardikê de ku ew were şopandin wê di wê nûqtayê ve wê derkeve.

Wê dema ku ew rêgezên hizirî ên weke ku wê di awayekê de wê di dema ronansê de wê werina şîrovekirin ên weke li gorî 'ya kevn xwe sererastkirinê wê bikê' wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê weke ku wê, temenekê hizirî wê di nava têtîhên xwe de wê weke ku wê biafirênê.

Di aslê xwe de wê, ronans wê di wê demê de wê pirr zêde wê, ji demêmn kevnera wê li gorî rengê pêşketin û aqilê xwe wê bixwênê û wê bide dîyarkirin. Wê ne tenê wê felsefe, hûner û awadanî wê ji demên kevnera wê were xwandin, ku mirov hizir û têtîhên wê demê dixwênê. Wê wekî din wê di dewama wê de wê, têtîhên weke yên ramyariyê û hwd jî wê, di rengekê de wê, werina din ku wê werina kifşkirin.

Di wê temenê de wê ya ku wê ronans wê hinekî ji wan aliyan wê bixwezê wê bi vê çerçoveyê ve jî wê girêdayî wê di rengekê de wê ji wê bixwênê. Lê di wê temenê de wê, dema ku wê di awayekê de wê, platon wê di temenekê totoriter û otoriter bo ku ew çawa girseyan li gotina xwe bidina hisandin û rêvebirin wê gotina 'bla filosof rênîşanî rêveber bikin' jî wê di rengekê de wê, di wê temenê de wê, di temenekê zêhnî de wê ya ku wê kesên weke Machiavelli wê encamê ji wê derxin wê bi awayekê mafdar ku ew têtîn wê di rengekê de ji mirov re divebêjê wê, ew wê rengê hizirkirinê ê ku ew di xabate xwe ya bi navê 'desthilatê' de wê werênê ser ziman de bê. Di wê rengê de wê, di nava çîna serdest û ya bindest de wê, çêkirina wê hîyararşiyê wê, di rengekê de wê, bi wê re wê li wê bihizirê. Wê hîyararşiya ku wê Machiavelli wê dîmenê wê bide dîyarkirin wê dema ku mirov wê tûr û naqşaya wê ji nava 'desthilatê' Machiavelli derdixê wê tamitamina wê rengekê weke ya bi têtîna hîyararşiya nava îdeyên platon wê di awayekê de wê bi xwe re wê bide me.

Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê Machiavelli wê pirr zêde wê bi kurnazî wê pêvajoyê li ser dîmenekê zêhnî re wê bixwênê. Di wê temenê de wê, di rengekê de wê dikarê wê bi hizrên wî re wê kifşbikê wê, di rengekê de wê bixwezê ku ew wê, têtînen weke yên sîyanê ku wê weke têtîna bi bandûrlêkirinê û hwd wê li wan bihizirê wê di wê çerçoveyê de wê kirpendinên wî li ser wê re jî wê bibin.

Machiavelli wê di rengekê de wê, pêvajoyên berî xwe wê weke ku mirov ji nava hizrên wî bixwênê wê di dîmenekê de wê bixwênê. Wê di wê temenê de wê, 'ya ku ew bi rêvedibê ku ew wê weke platonvani wê werina ser ziman wê weke 'çarxa nivîsî' ku wê bahsa wê bikê wê di rengekê de wê weke ew çarxa nivîsî' wê bi dîtin bê û ankû wê, çavbizan bê wê li wê bihizirê. Li gorî Machiavelli wê, rewşa weke ya korûkorînê wê, ji birbikê û wê dervî wê rewşek bi zane û hebê. Ew li şûna wê têtîna sîyanê ku ew wê ji nava felsefeyên demên kevnera dixwênê wê bicih bikê.

Di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, di mejiyê Machiavelli de wê, bi nezanîti desthilatdarî wê di rengekê de wê nebê. Ew li ser temenekê zane û sîyanîtiyê li gorî xwe di rengekê de wê li wê bihizirê. Lê di wê temenê de wê dema ku ew li wê dihizirê wê, rengên kifşkirinê wê di wê temenê de wê, li ser temenê çarx serdest re wê, di rengekê de wê bi temen bikê û wê werênê ser ziman.

Heta wê demê wê, hert tişt wê, di rengekê de wê weke ku wê bi têtîna xwûdayî û ankû baxtê û hwd re wê, di temenekê pêwîstîni de wê were dîyarkirin. Li ser wê temenê re wê di rengekê de wê weke ku wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê weke ku mirov wê dibînê wê ji encamên aqilê rasyonel ku ew di dema wî de wê bi awayekê pirr zêde û baş wê têrbûnekê wê di xwe de wê bide çêkirin wê sûdwegirê. Di wê temenê de wê ne bi awayekê nezanî û korî û ankû xwe li têtîna baxtê berdanê re wê desthilatîyê bikê wê wê li wê bihizirê. Ya ku wê tamitamina wê Machiavelli wê li wê bihizirê wê bi zanebûn ku ew were kirin û mirov di farqe kirinên xwe de bê û wê di wê temenê de wê bi kirinên bizane ku ew dizanê wê çibikê û pêşîya wê bibînê û hwd re wê li wê bihizirê û wê di dîmenekê de wê weke ku wê werênê ser ziman.

Ber vê yekê fahmkirina Machiavelli wê bi serê xwe wê weke mijarek teybet a di wê warê ku ew bi wê dihizirê de bê. Di wê temenê de wê, di rengê hizirkirina wî de wê, di awayekê de wê, qalibên rêveberiyê ku ew li wan dihizirê û di 'desthilate' xwe de wê dihênê ser ziman jî wê di rengekê de wê, gelek têtînen ku wê, ji dema komara roma, û ya demên

kevnera ên girêkê weke ji kiryarên perikles û hwd jî bi gelek têgînên din re wê, dîmenekê û qalibekê jî wê, weke ku wê karibê çerçoveya wan di nava hizrên wî de wê kifşbikê. Wê di wê temenê de wê, ji aliyekê din ve wê temenê wê keyaniya ku ew ji keyê xwe re pêniyardikê wê bi hemdemiya wê re wê di rengekê de wê li ser wê temenê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Heta vê nûqtayê wê her tişt wê weke ku wê berê hatî ser ziman û li ser ya berê hatî ser ziman re wê bi awayekê morfolojikî ku mirov wê karibê bi hizrên wê re wê kifşbikê û wê werênê ser ziman bê. Lê di dewama wê de wê rêya ku ew di wê rêveberîya wê de di wê re dikê ku ew herê wê di demên piştî wî de wê bi zêdeyî wê ya ku ew li wê dihizirê wê weke ku wê bibê mijare lêhizirkirinê wê hinekî wê ev bê. Di wê temenê de wê gotinên weke 'bi ghiştina armancê' 'her tiştê weke 'mubah dîtinê' ku wê di dîmenekê ji wê rêçûyina wî û rengê wê weke ku wê were fahmkirin wê weke aliyekê ku wê di wê temenê de wê, bi wê were lê hizirkirin. Ev têgîn wê hemû aliyên din ên ku ew bi wan dihizirê li ser temenekê rasyonel wê karibê ji berçav û hiş mirov jî bi xwe re wê bide dîrkirin û heta ku wê karibê weke bide jibîrkirin jî.

Wê dema ku wê Machiavelli wê bahsa têgîna serwerîyê û sîyanê jî wê bikê wê li ser wê temenê wê di awayekê otoriter û tororiter û hertimî di berçav de derbaskirin û di binçav de girtin û hwd re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Ya ku ew di wê temenê wê, hizirkirinên xwe de wê bi wê hizirê wê di wê çerçoveyê de wê karibê wê bi wê bihizirê. Lê di aslê xwe de wê, hizrên Machiavelli wê di rengekê de wê, çendî ku wê ji wê aliyê ve wê, wusa wê dîmenekê wê bi xwe re wê, bide dîyarkirin jî lê ji ber element, dyarde û fektorên din ên ku wî ji demên berî xwe bi aqilekê rasyonel di nava têgîhên xwe de hanîna ser ziman wê bi wê re wê çerçoveyek zêde berfireh a bi çerçoveya desthilatî ku wê karibê ji nava hizrên wî were derhanîn wê, êdî wê xwe bi wê re wê, di rengekê de wê bide dîyarkirin. Di dîmenekê de wê mejuya desthilatê a berî xwe wê di berçav de wê derbas bikê. Wê dema ku mirov gotinên wî dixwênê wê ev wê bi rehetî wê di dîmenekê de wê weke ku wê bi gotinên wî re wê weke ku wê were dîtin. Wê di wê temenê de wê, li ser wê re wê ew wê bixwezê ku wê, wan minaqên ku ew şîrovedikê wê weke ku wê çawa wê, fahmbikê bi aqilekê ramyarî û felsefeya wê re wê, bixwezê çerçoveyek fahmkirinê bi wê re wê, dênê li holê û wê bi wê re wê werênê ser ziman.

Machiavelli wê li gorî ramyarî û sîyane çîna serdest a dema xwe wê pirr zêde wê pêşketî bihizirê û wê hizrên xwe bi awayekê afrîner wê, bo demên piştî xwe jî wê di dîmenekê berfireh de wê bikê ku ew werênê ser

ziman. Em li ser wê temenê aliyekê din ê ku wê Machiavelli wê werênê ser ziman wê dikarê wê li ser gotinek zayendî re wê, werênê ser ziman. Wê bi gotinên weke 'jina bibaxt ku ew xwesteka efendîyê xwe zanibê û li berê serî bitawênê' û hwd re wê di rengekê de wê werênê ser ziman. Ev têtîna ku wê ji nava kevneşopîya demên berê wê bigirê wê, bixwezê wê di nava têtîliya ya çîna serdest û ya girseyên bindest wê li wê bi awayekê morfolojîkî li wê bikirpênê û wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, ji aliyekê din ve jî wê, mijare serwerîyê û xwe serwerkirinê wê li ser aqil û nepeniyek rasyonel re wê bixwezê ku ew bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Minaq wê yê serdest wê, armancên xwe wê hertimî wê hemûyan wê newênê ser ziman ku ew werina ser ziman. Wê dema ku wê kir wê weke ku wê bandûra xwe û gerdûnîya xwe wê li gorî wî weke ku wê winda bikin. Di wê temenê de wê, weke nûqtetek ku ew wê bikê navend jî wê ev nûqte bê. Ber vê yekê wê, di wê temenê de wê li ser wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Ya ku wê efendi di serê xwe de digirê wê ew wê bi wê hizirê û wê rêvebibê. Wê di wê temenê de wê di dîmenê de girse ew hê nezan û rêya ku ew di wê re herê wê nizanibê. Ber vê yekê wê di wê temenê de wê bi hesanî wê li ser wê çerçoveyê êdî wê xwe li sîyane efendî wê bigirê û wê di gotina wî de wê bi rêve herê.

Di wê temenê de wê di awayekê de wê, bixwezê ku wê bi gotinên ku em dikarin di çerçoveya têtîna derûnî de wê fahmbikin û wê werênina ser ziman wê, di rengekê de wê, rewşa di bindest de girtinê wê li wê bihizirê. Di wê temenê de wê, bi rastî jî wê, aqilekê zêde wê, Machiavelli wê bo wê serwerî û çêkirina wê bimeşênê û wê dênê li holê.

Machiavelli wê ji aliyekê ve wê wateya wî ya giring wê mirov dikarê li ser têtîna ramyarî a demên kevnera ku wê di awayekê de wê, di wê demê de wê li gorî demê wê were xwandin wê, dikarê di rengekê de wê bixwênê û wê werênê ser ziman. Wê di wê rengê de wê têtînen ramyarî ên demên kevnera wê, encamên ku wê di dema xwe de wê bidîna dîyarkirin wê di wê temenê de wê, di nava aqilê Machiavelli de jî wê di dîmenekê de wê bidîna dîyarkirin. Ber ku wê di kirpendinên xwe yê bi têtîh û morfolojîkî ku ew dikê wê ji wê nedûr bê. Wê ji wê ne dûr wê bihizirê bê.

Di wê çerçoveyê de wê, tipolojiya ramyarî û teorîkî a ji nava gotinên demên kevnera wê di wê rengê de wê, Machiavelli wan baş û qanc wê fahmbikê. Di wê rengê de wê, encamên ku ew digihijê wan jî wê li ser wê temenê wê di rengekê de wê weke aliyekê ku wê mirov wê karibê wê

di wê rengê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê, di awayekê din de jî wê mijare dana kirinê û lê gotin dana hisandinê wê weke aliyekê wê yê din wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê di mijare jinê de ku wê weke imaj û pêjna ku wê dihê hizirkirin ku 'ew bi wê nayê bawerkirin' û wê bersiva wê qamçiyê li piştê wê bê. Ev têgîn wê di wê temenê de wê di awayekê hinekî din modernizekirî di nava hizrên Machiavelli de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Tabî li vir wê gotina 'pêwîstîniyê' ku wê heta wê demê wê di nava têgîna baweriyên de wê were ser ziman wê ji wê çî wê were fahmkirin wê di wê demê de wê bi wê rengê wê karibê çî wê were fahmkirin wê bi serê xwe wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê bi wê li wê bihizirê bê. Di aslê xwe de wê di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê xwe bi wê re wê, weke ku wê bide dîyarkirin. Li ser têgîna mantiqê dîtbar ê pêwîstîniyê re wê, di rengekê de wê bi wê re wê weke ku wê bixwezê ew xwe di wê temenê de bigihênê li hinek encamên ku ew dixwezê di desthilatê de bide rawakirin. Ew rêgeza pêşî wê li ser temenê hebûna desthilatê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Di dewama wê de wê, bi awayekê wê, li ser temenekê xûyî a weke rênîşandinê û bi aqilî tevgerinê re wê, bixwezê wê werênê ser ziman. Li gorî wî karê desthilatê û ankû dewletê wê ne dilxweşkirina girseyan bê. Wê ew bê ku ew pêşîya pirsgerêkan bigirê bê. Di wê temenê de wê, di mantiqê imparatorên dema roma de ku wê weke ku wê çawa wê, girseyan di bin gotina xwe de wê bigirin û ew ji wan re wê her yekê wê bina weke 'Caesar'ek wê di wê temenê de wê bi wan re wê li wê bihizirê û wê dîmenê wê de wê bixwezê ku ew wê werênê ser ziman.

Di dîmenê ramyariya desthilatî de wê her tişt wê bi pîvan, aqilane û rasyonel bê. Lê wê di rewşa lêhisandina girseyan de wê, di wê temenê de wê, bi heman rengê wê rêyên xwe dana herêkirinê û bi wê bi wan dana herêkirinê û hwd jî wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Di awayekê de wê weke ku wê di demên hemdem de wê, girseyan wê di rêya xwe de wê çawa wê qanalizebikin û razênin wê di wê temenê de wê dîmenekê berfirehtir wê di nava hizirkirina Machiavelli de wê were dîtin.

Di aslê xwe de wê di demên ronasansê de wê heta ku wê dem wê were demên barokê û pê de wê, were dîtin ku wê di awayekê de wê rewşên cihê wê di têgîna ramyarî de wê pêşkevin. Wê li ser wê temenê wê, êdî wê, mijare girseyan wê derkeve li pêş. Ew girseyên ku Machiavelli li şûna dilxweşkirina wan pirsgerêka wan çareserêkirinê ku wê li wan

bihizirê wê, di wê dilxweşîya xwe de wê êdî wê dema ku ew li xwe şîyar dibin wê, temenê bertekên mazin ên li dijî têgîna desthilatê wê xwe bi wê re wê di rengekê de wê bidina dîyarkirin.

Girse û di nava wan de wê şîyarîya ku wê bibê wê, bêgûman wê nezanîya wan ji holê ranekê. Lê wê di rengekê de wê, bi bertekên ku ew didina nîşandin wê ji yên serdest re wê bidina nîşandin ku wê weke ku ew dixwezin jî wê bi rêveneçê. Di wê temenê de wê tevgerên girseyan wê di demên piştre wê ne tenê weke bertekna nihilist wê bimênin wê ji wê zêdetirî wê weke pêvajoyîna bi hişbûnê jî wê êdî wê pêşkevin û wê di wê temenê de wê encamên wê di demên piştre de wê bi dîrokî wê xwe bidina dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê di wê rengê de wê mijare girseyan wê di wê temenê de wê, di demên piştî ronansê de wê hin bi hin wê bê sedem ku wê di rengekê wê weke gotinên weke demokrasiyê û hwd ku wê bidina hanîn li ser ziman.

Ev têgîna girseyî wê piştre wê xwe bi felsefe û teori bikê. Wê weke beremberî ya aliyê din ê desthilatî û têgîna wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, bi wê re wê êdî wê dualiyên ku wê bi hevdu re di nava tekoşînê de bin wê di encama wê de wê xwe bidina dîyarkirin. Lê ev wê weke pêşveçûnna ku wê piştre wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bidina dîyarkirin. Lê berî wê hê wê aliyên ku wê weke bi dema Machiavelli re wê were ser ziman wê hebin. Di wê demê de wê, çendî ku wê, derketina dervî hiyararşîya baxtewarîyê û wê bi aqilekê rasyonel wê werênê ser ziman jî lê wê di wê temenê de wê bi wê re wê kifşkirina aliyên serdest wê, di wê temenê de wê bibê. Di têgîna ramyarî a Machiavelli de wê, sergirtina têgîna sedeman û bi wê re wê hanîna ser ziman wê, di wê rengê de wê, li ser wê dîmenê re wê hewldana temenê şîroveyê ê weke ku ew dihê xwestin were çêkirin wê weke aliyekê din bê. Lê ev wê bila bii wê rengê newê fahmkirin ku ew sedemên ku ew weke nayêna ser ziman ew dihên piştguhkirin. Ew wê vajî wê weke sedemna ku wê ji temen ve wê li ser temenekê nepenî a ku wê bi kirina ramyariyê wê were pêşxistin re wê di temenê de wê weke sergirtî wê bîn hiştin wê bimênin û ankû wê werina hiştin. Li ser wê dîmenê re xwe bi dîrûstî dana nîşandin bibê. Lê dîrûstî wê, weke rengekê xapandinê wê bi wê rengê wê, xwe di wê rengê têgîna ramyarî de wê êdî wê bicih bikê û wê rengê kirinên ramyarîyê wê bide dîyarkirin. Wê weke ku wê, minaq ji nava desthilatê wê were ser ziman wê Machiavelli çendî wê weke dobra dobra wê biafirê jî biaxifê jî lê di têgîna ramyarî a mayawelî de wê dîmen

ne wusa xwe bide dîyarkirin. Wê li ser sergirtin û bi zanebûn veşartina sedeman û hwd re wê, xwe di rengekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin.

Beremberê wê dikarê bahsa têgînek ramyarî a hemdem di nava ramyariyên demên hemdem de bikê. Wê çawa wê, di dîmenê de wê, weke bi sîyanî, pîroz û hwd wê, bide nîşandin lê wê ji temen ve wê sedem wê ji wê cihê wê xwediyê rengekê bindestkirin û xwe serdestkirinê wê bi wê re wê bê dayin nîşandin wê bi wê re wê, were dîtin. Machiavelli bixwe jî biwasî ramyariyên demên ku ew di wê rengê di dîmenê de wê maskeyan biafirênin bi wê rengê bikarbênin dibê ku ew li wê ne hizirî bê.

Li vir wê di têgîna Machiavelli de wê aliyekê din wê bi têgîna armanc û encamê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê armanc wê çawa wê were dîtin û wê encam çawa wê bibê wê weke du aliyên ku e wji hev cihê bin. Lê di wê rengê de wê, têgîna peyva ramyarî a teorikî wê, ji aliyekê ve wê, di wê de wê di demên hemdem de wê bigihijê wê pisporiyê ku wê li gorî xwe ku wê rengên tûrên têkiliyê wê li ser wê re wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê. Wê bi wê re ku sedem ne ya wê armancê jî bê wê weke ya wê armancê wê, di rengekê de wê bi wê re wê li wê bêhizirkirin û wê werê ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê dema ku mirov wê navaroka 'desthilatê' wê li wê bihizirê wê, di aslê xwe de wê çerçoveya têgîna sedem ya armancî ya û ankû sedem ne wê jî bê bi wê ve weke ya wê were girêdan bê wê hinek têgînên bi morfolojikî ku mirov wê karibê wê bi wê re wê li ser wê temenê wê bi wê re wê li wê bihizirê wê bi wê re wê xwe bide dîyarkirin. Ji wê aliyê ve wê li ser wê têkiliyê wê disekinê wê ew encam ku wê çendî û çawa wê xwediyê navarokekê bê wê, ji xwe weke mijarek û aliyekê din ê ku mirov wê di wê temenê de wê karibê wê li wê bihizirê û wê, di rengekê de wê fahmbikê wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, aliyên wê yên ne fîzîkî û rewîstî jî wê di wê çerçoveyê de wê, li wê werê lê hizirkirin. Encam wê xwediyê navarokek çawa bê wê bi wê re wê êdî wê li wê were lê hizirkirin.

Aliyekê din wê li ser wê temenê re em dikarin wê bi wê pirsê re wê li wê bihizirin. Wê bi sînorkirina azadiyan re wê karibê temenê avabûna desthilatê û berdewama wê were çêkirin? Li ser wê temenê wê di aslê xwe de wê di nava têgîna Machiavelli wê mijare têkiliya nava armanc û sedemê û ankû armanc û encamê wê di awayekê de wê pirr zêde wê, weke aliyna ku wê di nava têgîna wî de wê li wan wê bê hizirkirin bê.

Mejiyê Machiavelli wê weke ku wê were dîtin wê ji aliyekê ve wê bi van tênginan re wê zêde wê mijul bibê.

Weki din mijare têngîna desthilatê wê di wê temenê de wê li ser temenê rengê fahmkirinê re wê di rengê de wê hilde li dest. Li gorî wî mijare desthilatê di wê temenê de wê çawa wê were rêvebirin wê giring bê.

Machiavelli wê weke bodin wê di rengê de wê, desthilatê wê di awayekê de wê weke çavkaniya wê aqil bê wê bênê ser ziman. Ber vê yekê wê, di wê temenê de wê bi aqil re wê çî wê were kirin wê bi wê re wê weke rêya wê ji wê re wê vekirî bê wê bê dîtin.

Di awayekê de wê, bodin wê felsefeya wî ya desthilatdarê wê, li ser temenekê teqezî wê were ser ziman. Lê ew di wê çerçoveyê de wê, weke ku wê bikê wê mijare têngîna xwezayî a dadî re wê, li ser wê hizrên xwe wê bi wê re wê werênê ser ziman. Li nava kirinên rojanê û asayî dinerî û ji wan digihijê têngîna xwe ya felsefeyî a dadî bi teorikî.

Wê di awayekê de wê çendî ku wê, di wê temenê de wê, têngîna felsefeya destûrî û ankû dadî wê were ser ziman jî lê wê hê wê wilqasî wê zêde wê newê dîtin ku wê di kirinên desthilatî hwd de wê li berçav bigirê. Weke ku mirov wê ji helwesta Machiavell wê fahmbikê wê minaq wê prens wê xwe weke endamên girseyan wê, tabîî destûrên rêveberî nebînê. Yan jî ew wê weke 'xwe weke yê ku ew wê destûrê dikê otorite' wê, li lê wê were nerîn. Di wê temenê de wê, weke di pênasînek ser wê re wê, di rengê de wê werênê ser ziman.

Machiavelli dema ku mirov wî û hizrên wî şîrovebikê wê di wê temenê de wê weke aliyê giring wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin ku wê di wê temenê de wê li ser wê çerçoveyê de wê, bi dema wî re wê weke aliyekê giring wê karibê wê fahmbikê. Di wê demê de wê, li dijî hizrên Machiavelli minaq wê, kesên weke Fredrikê duyem ku wê weke li ser temene 'anti Machiavel' wê hizrên xwe wê werênê ser ziman re wê, di wê çerçoveyê de wê, were dîtin ku wê hizrên wî werina dîtin. Fredrikê duyem wê li ser têngînên rewîstê re wê hizrên Machiavell wê şîrovebkê û wê, di wê temenê de wê werênê ser ziman. Wê weke 'der rewîstî' wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman. Bodin wê, li ser wê temenê wê, di rengê de ku mirov hizrên wî dixwênê wê were dîtin ku wê di rengê wê weke Locke, Montesquie û hwd de ku wê, weke bihizirê wê dîmenekê wê bihizirê. Di felsefeya Montesquie wê mijare 'hêzê' wê hilde li dest û wê, di wê temenê de wê, di wê demê de wê, 'parvekirina hêzê' wê weke kesê ku ew di wê temenê de wê hinekî wê weke ku wê li

ser wê bisekinê û wê hizrên xwe wê werênê ser ziman jî wê karibê wî şîrovebikê û werênê ser ziman.

Ji wê aliyê ve wê, hêjayî wê bê ku mirov di dewama wê de çavgerînekê nava hizrên Montesquie de wê bkê. Ber ku wê hizrên Montesquie wê, di mijare rêveberîyê, desthilatê û hwd de wê, di rengekê de wê weke ku mirov wê dibênê wê gotinên 'tîranîyê', 'despotismê' û hwd wê, bixwezê ku ew wan fahmbikê. Wê di wan waran de wê, li ser rêzaniya rêveberî wê hizrên xwe wê werênê ser ziman û wê şîroveyên xwe wê pêşbixê.

Di awayekê din de jî wê xosletekê din ê hizrên Montesquie wê ew bê ku wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin ku wê, di nava rewşa têngîna faodal û ya demên piştî wî de wê, weke ku wê xatekê wê, di rengekê de wê xêzbikê. Wê di wê warê de wê, mijare têngînên faodalî wê di rengekê de wê weke ku mirov wê dikarê wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê giirng wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Di aslê xwe de wê mijare felsefeya Montesquie wê jî wê aliyê ve wê hinek nûweyên demên hemdem wê di xwe de wê li ser wê temenê wê di xwe de wê biafirênê. Mijare têngîna parvekirina hêzê wê weke gotinek ku wê hêstek baş wê dema ku mirov wê dihilde li dest wê bi temenekê felsefeyî wê bide mirov. Li ser wê temenê wê, mijare fahmkirina girseyan û di wê temenê de wê, di temenekê pêvajoyên pêşketinê wê hinekî wê di xwe de wê weke ku wê bidina dîyarkiriin. Weki din wê mijarên weke yên bi temenê dadî ku mirov wê fahmbikê rewşa destûrî, rêveberî û meşandinê û hwd wê, di rengekê de wê, di xabate xwe ya bi navê '*De l'esprit des lois*' de wê werênê ser ziman. Wê dema ku em li ser wateya navê bisekin wê bi wateya gîyan zagonan' re wê karibê wê salixbikê û wê werênê ser ziman.

Li ser wê temenê wê, mijare têngîna hêzê û parvekirina wê, rêveberî û hwd wê li ser wê temenê destûrî wê di rengekê de wê weke ku mirov wê dikarê wê di rengekê de wê fahmbikê wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê wê, werênê ser ziman.

Ji aliyekê din ve jî wê dema ku mirov wê, li nava hizrên Montesquie wê, di awayekê de wê di rengekê ku mirov wê karibê wê bi gotin bikê wê gotina civaknasîya ramyarî wê, weke ku wê baştirin wê bi temenekê destûrî fahmkirina wê baştirin wê karibê têngînekê bide me. Di wê çerçoveyê de weke ku me li jor bi têng bodin re hanî ser ziman wê di rengekê de wê ew jî wê li nava hûrgilên jîyanê binerê û wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, weke aliyekê weke ku wê, bi hizirkirinî'ên wê re wê bide dîyarkirin. Lê ku mirov jî kîjan aliyê ve li mijarê binerê wê dikarê wê dikarê wê bi wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê,

mijare felsefeyê û rêveberîyê wê, dema ku wê hevnasînekê wê bi wê temenê wê bi xwe re wê bide çêkirin êdî wê bixwezê û nexwezê jî wê gelek aliyên weke yên rewşên kirinên desthilatî wê li ser temenekê sedem û encamê bê û ankû wê watelêkirinên wan bê û an jî ku wê, bi awayekê weke bi têgînên weke bi deestûrî û hwd re wê şîrovekirin û fahmkirinê re wê xwe bide dîyarkirin. Bi hizrên weke yên Montesquie, Bodin, Grotius û hwd re wê, mijare felsefeyê wê weke têgînekê bi têgihiştinên destûrî û xwezayî û hwd re wê, di çerçoveya mijarê de wê weke ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê xwe di wê rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê çerçoveyê de wê, dikarê di dewama wê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê mijare deestûrê wê, di awayekê de wê ji xwe dema ku wê bi têgînên desthilatî were wê were şîrovekirin wê ji berî heta binî wê weke bi têgînek felsefeyî xwe xamilandî wê bi wê re wê were dîtin. Di wê temenê de wê, bi wê re wê, têkiliyek felsefeyî a bi fahmkirinê wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Ji nava hizrên weke yên weke Montesquie, bodin, grotius û heta Machiavell wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê were dîtin ku wê li ser temenekê wê fahmbikê. Di wê rengekl de wê, hewldana fahmkirina rêveberîyê û bi rêzaniya wê têgîna wê ya desthilatî re wê li wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê, ev dem wê, bi xwe re wê, di çerçoveya hizirkirina wê mijarê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe bide dîyarkirin ku wê mijare bi gelek aliyên din re wê were kirin. Minaq wê aliyên wê yên rewîstî ku wê weke ku wê li ser hizrên Machiavell û hwd re wê werina kirin wê tenê wê aliyekê wê bê. Wê di wê temenê de wê li gorî wê rewşa rastîtiya mirov û rewîsta mirov wê çî wê rast û rasttir bê wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin û wê bi wê re wê bê hanîn li ser ziman.

Di mijare têgîna felsefeya rêveberîyê û ankû desthilatîyê de wê pêşkeve wê, ev wê, weke aliyekê ku wê hin bi hin wê bi nîqaşên li wê zêde dibin re wê, di rengekê de wê, derkeve li pêş. Di wê temenê de wê mijare hêzê û girseyan, desthilatî û girseyan û hwd re wê were dîtin ku wê were hildan li dest.

Mijare desthilatê wê, di wê temenê de wê bi xosletê rengê hizirkirinên rengê felsefeya demê re wê, li wê were lê hizirkirin. Dema pêşî a ronansê de wê hinek şîroveyên ku wê werina kirin wê, di rengekê de wê, weke şîroveyên seretayî ên destpêka şîroveyên demê bê. Wê di nava

şiroveyên weke yên Machiavell de wê bi dîmenekê berfirehî wê, şiroveyên destpêkî ên demên kevnera ku wê werina dîtî wê hinek rengên wan wê werina dîtî. Lê hin bi hin wê di wê temenê de wê dema ku wê, li ser temenekê destûrî wê li wê were lê hizirkirin wê, êdî wê bi awayekê din wê mijar wê di wê temenê de wê bi wê re wê were kê hizirkirin.

Hizrên filosofên weke Montesquie, bodin, û heta Grotius û hwd re wê, di renekê de wê mijare destûrê û felsefeya wê, bi awayekê berfireh wê hewl were dayin ku wê were nîqaşkirin. Wê encamên giring wê di demê de wê xwe di rewşa desthilatê de wê di demên piştî de wê, bidina dîyarkirin. Her çendî ku wê, hinekî wê pêvajoyên bi aloz jî bin lê wê di renekê de wê, ji nava wê aloziyê wê sazûmanek ku wê hin bi hin wê rengê xwe wê bide dîyarkirin wê weke ku wê reng û dîmenê wê bi xwe re wê bide dîyarkirin wê bibê.

Di wê temenê de wê, destûr û desthilatî wê, li ser temenekê felsefeyî re ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê êdî wê, di wê temenê de wê têngîna maf û azadîyan wê di renekê de wê bi xwezayî wê bi wê re wê weke ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê xwe bi wê re wê, di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, mijare desthilatê û ramyarîyê wê di wê temenê de wê pêşkeve. Ramyarî wê pêşî wê weke çerçoveyek felsefeyî û ankû teorikî wê li ser temenê zanîna desthilatîyê re wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Wê bi wê re wê weke ku mirov wê, êdî wê weke di nava gotinên Montesquie de wê têngîna parvekirina hêzê bê û ankû wê weke bi felsefeyên Grotius û bodin û hwd re bê wê, têngînên destûrê û desthilatê û hwd ku wê bi wê re wê werina nîqaşkirin wê di wê çerçoveya zanîna desthilatê de wê bi wê re wê êdî wê werina lê hizirkirin û wê werina hanîn li ser ziman. Di wê rengê de wê jî mirov dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, mijare desthilatê wê li ser wê temenê wê weke mijarek pirralî a ku wê li wê were lê hizirkirin bê. Lê wê weke aliyekê wê yê din ê giring ku wê di demên piştî wê de wê encamên xwe wê, bide dîyarkiriin wê bi çerçoveya gotinên ramyarîyê ku ew di nava çerçoveyek civaknasiyî de wê werina şirovekirin de ku wê weke Montesquie û hwd wê bikin wê, were dîtî. Ev wê, di wê rengê de wê, weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku wê mijarê wê bi xwe re wê, di renekê din de wê bide dîyarkirin bê. Di wê demê de wê, mijare hêzê wê di çerçoveya desthilatê de wê, were lê hizirkirin wê hinek fektorên bi pêşketina hizir û hinek jî wê weke fektorên ku wê, bi rengên desthilatî ên

ku ew hena û li berçav dihên dîtîn û hwd re ku wê were fahmkirin re wê karibê bi wan fahmbikê. Di wê temenê de wê, çerçoveya civaketiya dema ronansê ku wê pêşkeve wê, di wê rengê de wê, êdî wê ne rengê rêveberî û desthilatîyên rûhanî ên weke yên serdema navîn wê karibin ji wê re bibinsa bersiv û ne jî wê bi awayekê ku wê li ser temenekê felsefeyî û aqilê jî wê werina dîtîn ên weke yên demên kevnera û ku wê hinekî wê bi têgîn û temenekê tîranî û hwd re ku wê xwediyê awa û dîmenekê jî bin wê nikaribin bibina bersiv. Di wê demê de wê rewşa sazûmana keyitiyê wê li ber çûyînê bê. Wê ev wê di rengekê de wê were dîtîn. Wê di dewama wê de wê mijarên weke yên pêşxistina rewşên weke 'kabînayên weke yên bi hikimetî' û hwd ku wê di pêşî di bin serwerîya key de bin û wê piştî wê hin bi hin wê bina bi serê xwe wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê bihizirê bê.

Mijare hêzê wê di wê temenê de wê li ser temenekê destûrî wê bi rewşên weke parvekirina wê re wê weke ku wê, Montesquie wê di xabate xwe ya 'gîyane zagonan' de wê werênê ser ziman re wê, bixwezê ku ew bi wê re çerçoveya wê çê bikê. Çerçoveya Montesquie wê, hinekê tang bê û wê zêde di nava komek serdest a weke yêmn asilzade û hwd de wê bi sînor wê pêşî bimênê. Ev wê dema ku wê pêşkeve wê di demên piştî wê, bi dîtina ne têrbûna wê re wê êdî wê di dewama wê de wê hizirkirinên wê re wê werina kirin. Felsefeyên ramyarî ku wê piştî wê pêşkevin wê ev mijar wê bi zêdeyî wê weke mijarek wan ya zêde giring ku wê bi wê re wê bixwezî ku ew rewşa desthilatê wê bi wê re wê fahmbikin bin.

Di wê temenê de wê, weke ku mirov di nava têgihên Machiavell de dibîne û di nava yên Montesquie de jî wê dibîne wê mijare têkiliya desthilatê û girseyan wê di wê rengê de wê weke mijarek zêde çerçoveya wê berfireh ku wê li ser temenekê ku ew bi wê aqilmeşandinekê dikin de wê were dîtîn. Wê di wê temenê de wê, mijare girseyên ku ew pêşdikevin û ew doza başbûnê di jîyane xwe de dikin wê Machiavell wê li şûna 'dixweşkirinê' wê gotinên weke 'çareserkirina pirsgirêkê' bi çêkirina çerçoveya serwerî û serdestiyê a giştî ku ew li wê serwer bê re wê werênê ser ziman. Di wê rengê de wê, di wê temenê de wê mijare 'dixweşkirinê' wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê êdî wê, di wê temenê de wê ne tenê wê weke mijare têgînî ku wê balê bikişênê li ser hinek şîrani bi devê kesên nava girseyan bikê û tahma devê wan şêrîn bikê û bi wê re xwe ji mijare û pirsgirêkê rizgarbikê bê. Wê ji wê zêdetirî wê di nava têgîna wê

de wê hebê. Wê weke aliyna wê yên lêpîrsînar ên di çerçoveya têgîna maf û azadiyê ku ew li gorî fahmkirin û dîtina xwe ku ew xwe di wê de bibînin re wê, weke mijare felsefeyî a ramyarî û fahmkirina wê jî wê xwe di wê rengê de wê, bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê, gotinên weke 'dîlxweşkirina girseyan', 'parvekirina hêzê' û hwd ku wê werina ser ziman wê di wê temenê de wê weke gotinna ku mirov wê karibê li ser temenekê û têgîn û têgîhiştinekî wê bi zanîna wê re wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, hemû lêgerînên li ser temenê di nava sînore desthilatîya demê de ku wê werina kirin û hizrên ku wê bên pêşxistin wê bi demê re wê bina sedema derbaskirina sînor û awayê wê jî. Ev jî wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê bi wê re wê fahmbikê bê. Di wê rengê de wê dîmenê ramyarîya civaknasî, rewşa parvekirina hêzê, dîlxweşî û ankû dîlnexweşîya girseyan û hwd wê, di wê temenê de wê, zêdetirî wê bi zelalî wê weke têgîna ku wê werina fahmkirin û rengê wan wê were dîtîna bê. Di wê temenê de wê ya ku wê li dijî wê, rewşê wê xwe bide jidandin wê, ya kevneşopîyî û komên serdest bin. Wê di wê temenê de wê ev jî wê êdî wê di nava wan û girseyan de wê weke aliyekê ku wê bê mijare ixtilafan ên ku wê di demê de wê xwe di reng û awayekê de wê bidina dîyarkirin bin.

Bandûra felsefeyên ramyarî, rewîstî û hwd ku wê di warê desthilatî de wê werina ser ziman wê di demên wê yên piştre de wê, bi rewşa weke ya tevgerên civakî li amarika, ingilistan, firansa û deverên din ên rojava ku wê bibin û wê di encama dawî de wê weke ku wê li firansa wê bibê wê heta dema 'şoreşa firansa' ku wê herin wê karibê bi xwe re pêvajoyek pêşketinê bidina dîyarkirin. Ev rewş wê, di wê de wê, êdî wê, dema ku wê bi felsefeyên ramyarî ên demê re wê bi qaydkirinên bi hûrgilên wan re wê, temenê pêşveçûnên wê yên piştre jî wê bi xwe re wê weke ku wê were çêkirin wê bibê. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din wê werênê ser ziman ku wê di demê de wê, ji demên barokê ên piştî ronansê û pê de wê di warê civakî û têgîhiştina civakî û zanîna û zanistên wê de wê pêşketin û pêşveçûnên ku wê di wan warên wê yên desthilatî ên weke bi destûrî, têgîhiştina parvekirina hêzê û hwd re wê bibin re wê, temenê pêşketinên bi şoreşî ên piştre jî wê biafirênin. Ji wê aliyê ve wê weke aliyekê afrîner û rêveber a bi têgîhiştinê ku wê ne tenê wê bi aqilê xwe lê wê bi çerçoveya xwe xwe ya hevîrtî a sazûmanîya civakî a xwezayî û hwd re wê bibê re jî wê di dîmenekê de wê xwe bide dîyarkirin. Carna kirinek wê weke bi hazar gotinî bê wê encamekê wê bi

xwe re wê wê werênê û wê ev gotin wê rastiya xwe wê di van deman de wê di aslê xwe d ewê baştirin û wê zêdetirî wê weke ku wê di dîmenekê de wê bide dîyarkirin. Di dewama wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, mijarên rastfîyê û pêşketina mirov bi civakî û keseyetî wê di wê temenê de wê weke aliyên din ên ku mirov wê karibê di çerçoveya wê mijarê de wê hilde li dest û fahmbikê û werênê ser ziman bê.

Pêşketinên piştî demên barokê ên civakî û bi keseyetî wê bi serê xwe wê di dewama wê de û weke bi serê xwe wê pêwîst bin ku ew di wê temenê de weke mijarek fahmkirinê werina hildan li dest bin. Ber ku ev wê weke aliyekê wê xate pêşketina civakî wê xwe di rengekê giring de wê bide dîyarkirin bê. Di wê temenê de wê di wê demê de wê civaketîya demê a ku ew pêşketî ku wê di mejiyê wê de wê, çawa wê bi rastîni weke ku ew dixwezê wê dîmenekê dîyar û zelal wê dimejiyê wê de wê nebê jê lê wê di wê de wê his û hizirbikê ku ew awayê ku ew di wê de dijî wê ne rast bê û divê ku ew wê bigûharênê wê bi wê re wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Li ser wê temenê wê gotina 'xwe di nava tekoşînê de afireandinê' wê weke têngînek ku wê êdî wê wateya xwe wê di kirinê de wê weke ku wê li ser wê xate pêşketinê re wê di wê rengê de wê rengê de wê bistênê bê. Wê gelek bersivên ku wê, mirov wê nizanibê û ji mirov re wê pêwîst bin wê bi demê re wê di wê temenê de wê mirov xwe bigihênê li wan.

Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare civaketîya demê wê di wê temenê de wê ne civaketiya tîranî a demên kevnera û ne jî civaketîya olî a demên serdema navîn wê weke rengekê bijartinar a di kirin û gotinê de ku wê were kirn bê. Wê vajî wê li ser encamên felsefeya rasyonel a demên ronansê û hwd re wê êdî wê re wê rengê civaketîya dema nû wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê di awayekê de wê bide dîyarkirin. Mirov wê di wê demê de wê bi wê re wê bikeve farqe xwe û hêza xwe bixwe de jî. Di wê temenê de wê, çendî wê bi hêz û xort bê wê, di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, weke aliyekê wê yê ku mirov wê karibê wê di wê rengê û awayê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di aslê xwe de wê di dewama wê de wê jî mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di wê temenê de wê weke ku wê, bi bodin û Grotius û hwd re wê were dîtin wê bi desthilatê û felsefeya dadê û ankû têngîna destûrî re gihiştina fahmkirin û zanînê re wê, di dewama wê de wê rengê xwe bi aliyê civakî ve wê di rengekê de wê bi xwezayî wê bide dîyarkirin. Wê

civak û destûr wê, di wê temenê de wê, çawa wê bi hev re wê dervî desthilatê wê werina fahmkirin wê di rengekê de wê, li wê were lê hizirkirin. Di aslê xwe de wê, mijare civak û destûrê wê di rengekê de wê êdî wê pêşkeve û wê di mejîyan de wê bi wê were lê hizirkirin û wê derkeve li pêşîya ya destûr û desthilatê.

Di nava gotina kombinyona gotina civak û destûrê de û di nava ya destûr û desthilatê de wê bi xwezayî wê aliyên cihê ên bi rengê fahmkirinê û encamên wê yên ku ew xwe didina dîyarkirin wê bibin û wê mirov jî wê ji wan aliyan ve wê ew wan wê fahmbikê. Wê wan di nerîna xwe ya bi hiş de wê bibînê û wê farq bikê. Di wê temenê de wê, dema ku wê civak û desthilat wê, bi hevdû re wê bi kombinyonekê wê were lê hizirkirin û wê, di wê temenê de wê li gorî wê were lê hizirkirin wê, di wê de wê êdî wê rengê desthilatek ku ew hertimî di bin hikmê wê de wê civak wê bijî û wê di gotina wê de bê wê di wê temenê de wê, bibê bê. Ya ku wê bi xwe re wê temenê gotinên weke 'statûqûyê' û hwd wê biafirênê û wê bi zêhnî wê mejiyê wê werênê ser ziman jî wê ev bê. Wê di wê temenê de wê ev wê weke têngînek ji ser ve wê, bide dîyarkirin bê, ku wê çendî wê weke bi desthilatî wê kiryarên wê weke 'di çerçoveya destûrê de' jî bin. Lê li vir wê mijare di çerçoveya destûrê de bûyin jî wê bi serê xwe wê weke aliyna wê yên din ên ku mirov wê karibê bi wê rengê wê fahmbikê wê hebê û wê, di wê temenê de wê bi wê re wê, pêwîstîya fahmkirinê wê hebê. Ji wê aliyê vê kombinyona nava gotina destûr û civakê û destûr û desthilatê wê ji wê aliyê ve wê bi berdewamî wê pêwîstîya hinekî din li wê hizirkirin û fahmkirinê bi berdewamî wê hebê.

Mijare destûrê bi civakê û desthilatê û bi pêşveçûnên wê yên di dema ronansê de

Mijare destûrê wê bi serê xwe wê weke mijare biqasî dîroka mirovatîyê wê kevn bê. Di demên destpêka şariştaniyê û yên piştê heta demên kevnera ên felsefeyê de wê pêvajoyên wê yên pêşketinê ên bi rasyonali wê pêşkevin. Wê di wê temenê de wê rêgez û destûr wê bi têngiştinbûna wan re wê êdî wê pêşkeve. Di wê temenê de wê destûr wê çî bê û ankû wê çî ji wê were fahmkirin wê hertimî wê karibê bibê temenê fahmkirin ji hev cihê jî. Wê di wê temenê de wê, gelek nîşanaka û birhanên wê têngî wê ji nava pêvajoyên pêşketina dîrokê wê mirov wê karibê derhênê û werênê ser ziman.

Di demên felsefeyê de wê, têngîna destûrê wê, weke têngînek ku wê li ser temenekê gerdûnî û ankû baweriyê û hwd re wê, bi wê re wê kûrbûn wê bibê re wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê, di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê mijare destûrê wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di demên serdema navîn de wê didîmenekê zêde ji yên berê wên demên kevnera û berî demên kevnera ku wê di nava hev de harmankirî re wê pêşkeve wê ji wê ne cihê bê. Lê di wê temenê de wê, di demên kevnera ên mesopotamiya de wê weke ku mirov wê, bi têngînên hamûrabî û hwd re wê bibînê wê di gelek awayan de wê, nîşanak û rengên wê yên pêşketî wê were dîtin.

Lê destûr wê hertimî wê weke têngînek xwûdayî wê were dîtin. Wê di wê temenê de wê, di demên felsefeyê wê felsefe ku wê pêşkeve wê, weke bi felsefeyî wê werina dîtin. Di demên serdema navîn de wê bawerî wê pêşkeve wê bi zêdeyî wê weke bi ol û baweriyê wê werina ser ziman.

Li ser wê temenê û rengê wê pêvajoyek wê ya pêşketinê wê bi xate wê re wê bibê û wê were dîtin. Lê di demên piştî de wê, dema ku wê dem wê were dema ronansê wê êdî wê di awayekê din de wê, di wê temenê de wê, pêvajoya wê ya pêşketinê wê di rengekê din de wê xwe bide dîyarkirin. Gelek şîroveyên ku wê weke Bodin, Grotius û hwd wê bikin di wê warê de wê, weke ji nava yên olî hatibin derxistin û stalizekirin wê têngînekê wê bi mirov re wê bidina çêkirin. Bodin wê hinekî wê weke têngînên kevneşopîyî û statûqûyî wê di wê rengê de wê bi têngînên xwe yên destûrî û hwd re ku wê werênê ser ziman wê di dîmenê de wê werênê ser ziman.

Lê di demê de wê, di awayekê de wê, ev aliyên şîroveyî bi rengekê şîrovekirina destûrê jî wê di rengekê de wê, êdî wê, di awayekê de wê weke di meji û fahmkirina mirov de wê weke têr newina dîtin. Ber vê yekê wê di rengekê de wê, êdî wê ev jî wê, bina sedema legerinên din. Têngîna destûrî a xwezayî ku wê bi temenkirina wê ya bi fahmkirinê wê di wê demê de wê bibê wê, hin bi hin wê weke di dîmenekê dervî wan aliyên weke yên baweriyê û hwd re wê, di çerçoveyek civakî de wê, xwe di rengekê de wê, bide dîyarkirin. Li ser wê temenê wê, dema ku ev di wê temenê de wê pêşkeve wê êdî wê destûr wê, bi rengekê nû û pêvajoyek nû re wê weke ku wê pêşkeve û wê pêşketinek nû wê bi xwe re wê di rengekê de wê bide dîyarkirin.

Li sr wê temenê û awayê wê, têngîna destûrê wê bi têngîna xwezayê ku wê pêşkeve wê, pêşî wê, ew têngîna xwezayê ku wê di temenê wê de wê were hanîn li ser ziman wê, ji aliyekê ve wê têngîna destûrê wê di temenekê wê

weke dervî ya baweriyê û hwd re wê bi encamên felsefeyî ku wê pêşî wê şîrovebikê û wê bi serê xwe wê weke di çerçoveya destûrî de wê weke ku wê werênê ser ziman wê di dîmenekê de wê, bikê ku ew bi wê renekê salixkirinê were kirin.

Di wê temenê de wê mirov dikarê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku ev têngîna destûrî a xwezayî ku wê di demên ronansên de wê pêşkeve wê, pêşî wê bi gelemperîya nava felsefeyê û baweriyê ku ew bi sedsalan pêşketîya wê bi qalîbekê jî wê were taçîdarkirin û wê were hanîn li ser ziman. Lê wê di dewama wê de wê hin bi hin wê bi serê xwe wê li ser wê temenê têngîna xwezayî re wê êdî wê ew wê weke ku wê were şîrovekirin û wê bê hanîn li ser ziman. Di renekê de wê, di wê temenê de wê têngîna xwezayî a destûrî wê, di wê çerçoveyê de wê, bi wê têngîhiştina 'xwezayî' ku wê têngîhiştinên ji hebûna hebûnê dihên wê di xwe de wê bi wan re wê were hanîn li ser ziman re wê bibê. Di wê temenê de wê tişt a xweza çî bê wê pêşî wê bi wê re wê were salixkirin. Wê li ser wê re wê were salixkirin û wê bê hanîn li ser ziman. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare têngîna destûra xwezayî wê di wê rengê de wê, êdî wê dema ku wê dakeve li nava jîyanê wê, di renekê de wê, bi temenê têngîna 'mafên xwezayî ên ji hebûna mirov dihên' û ankû 'mafên xwezayên ên ku ew ji bûyina mirov dihên' re wê di renekê de wê weke ku wê bi wê temenê wê êdî wê were ser ziman.

Lê di wê temenê de wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê di nava xwezayê wê de wê civak wê çawa wê bi wê re wê were fahmkirin wê weke ku wê êdî wê piştî wê re wê di dewama wê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkiriin. Hizirkirina rasyonali a dema ronansên wê di wê warê de wê têngîna destûrê a xwezayê wê kirpendina wê ya li nava jîyane civakê û bi wê re wê hanîna li ser ziman wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê karîbê wê di wê temenê de wê, di destpêkê de wê, bi wê re wê ji aliyekê ve wê kifşbiikê û wê werênê ser ziman bê.

Di wê çerçoveyê de wê, mijare civakê wê bi wê re wê, di temenekê de wê, di renekê de wê, êdî wê, di dewama wê de wê, di awayekê de wê pêşkeve. Hebûna civakê wê, di wê temenê de wê bi temenê wê yê dîrokî û hwd re wê, ji wê temenê re wê, temenekê levkir wê weke ku wê biafirênê. Di nava wê xwezayê wê ya jîyanî a bûyinê, afirînê, çêkirinê, xwe ji xwe zêdekirinê û hwd re wê, di wê temenê de wê bi aliyên wê yên fîzîkî û ankû biolojîkî, û hwd re wê dikarê wê werênê ser ziman. Di

awayekê din de jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare civakê wê, di wê temenê de wê bi têtînen destûrî ên xwezayî re wê, çawa wê li gorî wê rast bê ku ew bi wê bijî wê êdî wê bi wê re wê bi aliyên din ên weke ku wê bodin wê biikê wê bi têtînen kevneşopîyî û Grotius wê bikê wê bi têtînen rewîstî û hwd re wê, di renekê de wê bixwezê wê werênê ser ziman. Wê di wê rengê de wê dema ku wê Montesquie wê bahsa têtîna 'gîyane destûran' û ankû 'gîyane zagonan' wê bikê û wê bi navê û ankû di bin wê navê de wê werênê ser ziman wê weke têtînek ku wê di wê çerçoveyê de wê, weke bi aliyekê ku mirov wê karibê bi wê re wê werênê ser ziman bê. Di awayekê de wê, di wê temenê de wê ev gîyane destûrî û ankû zagonî wê çî bê û wê, weke çawa mirov diakrê wê fahmbikê wê êdî wê di wê temenê de wê weke temenekê hizirkirinê û jî wê ghiştina fahmkirinê wê biafirênê. Di wê rengê de wê, destûrek wê çawa wê tiştêkê wê ji me re wê rast bibîne ku ew were kirin? Yan jî ya ne rast çawa pêname dikê ku mirov xwe jî wê dûrbikê wê bi wê re wê di renekê de wê êdî wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman. Lê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare destûrê wê di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di renekê de wê, bide diyarkirin. Wê di wê temenê de wê bi dû gotinan wê weke ku mirov jî nava têtînen Montesquie û grotius fahmdikê wê li wê were lê hizirkirin. Yek wê bi têtîna ya rast re a di wê çerçoveyê de bê. Ya din jî wê weke bi têtîna ya ji me re rast bê û ankû weke 'maf' bê ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin bê. Minaq zindiyek dijî û wê jîyankirin wê ji jê re wê weke mafekê ku ew mirov nikaribê ji destê bigirê bê. Di wê temenê de wê ev wê weke têtînek ku wê di wê temenê de wê karibê wê fahmbikê bê. Di dewama wê de wê, dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê, şîroveyên Grotius ên ku ew weke di bin gotina rewîstê û felsefeya wê de dikê wê jî aliyekê ve jî wê weke ku mirov di çerçoveya têtîna Montesquie de wê fahmdikê wê weke taqabûlî rewş rengê fahmkirinê bi wê ku mirov wê bikê ku ew bigihijê wê gîyane wê destûrê bê. Di wê rengê de wê, mijare destûrê wê di renekê de wê, di wê demê de wê, di nava jîyanê de wê bi wê serê xwe wê, di wê temenê de wê bi wê re wê li wê were lê hizirkirin. Piştî ku wê destûr wê bi serê xwe wê, were pênamekirin wê aliyekê din jî wê ew bê ku wê bi wê re wê were lê hizirkirin wê aliyê meşrûiyeta wê bê. Wê di wê temenê de wê, di demên berê de ku wê bi baweriyê bê wê, ew wê bê spartin li xwûdê. Di felsefeyê de wê, weke têtînek bi serê xwe wê bê spartin li aqil û hinekî wê, piştê wê weke ku wê weke bi kirdeyek ku wê di wê temenê de wê, êdî wê were

şîrovekiirin. Lê kirdeya felsefeyî wê derî ji wê re wê vekirî bê ku ew bi serê xwe wê şîrovekirina wê were kirin bê û wê ji ya pêşketina dema ronansê a bi têtîna destûrê a bi serê xwe re wê bi derfet bê ku ew weke temenekê hizirkirinê ji hin aliyan ve ew ji wê sûd were girtin.

Di nava têtîna destûrî a dema ronansê de wê, weke aliyekê wê yê giring wê mijare fahmkirinê wê bi wê re wê bi rengê wê re wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê, kirdeya ku ew di temenê wê de dihê şîrovekirin û bi wê dihê hanîn li ser ziman a têtîna 'xwezayê' wê di wê temenê de wê, di wê çerçoveya wê ya kirdeyî de wê, di rengekê de wê, werênê ser ziman. Weki din wê di rengekê din de wê, destûr wê bi têtînek razber wê karibê wê fahmbikê. Di demên berê wê de wê, li ser wê temenê wê, bi wê were lê hizirkirin. Ya ku wê di wê temenê de wê, bi zêdeyî wê hertimî wê bê temenê şîroveyên bi wê cihê ku wê li wan wê were gihiştin jî wê ev bê. Lê di demên ronansê de wê bi encama aqilê rasyonâlî wê di rengekê de wê, êdî wê hinekî din wê bi wê têtîna wê ya xwezayî wê bi wê lêgerîna temenekê şenber ku ew bi wê re wê li ser wê gelemperî û xwezayîya wê re wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê werênê ser ziman. Di têtîna fahmkirina destûrî de wê gotinên gerdûnî û gelemperî wê hebin û ev gotin wê weke gotinên ku mirov wê karibê wan bi serê xwe wê wan cihê bigihênê li hinek şewayên fahmkirinê. Ya bi têtîna gerdûnî wê zêdeyî wê razber, metafizîkî û hwd bê. Wê di wê temenê de wê bi wê re wê, di rengekê de wê were lê hizirkirin. Ya bi gotina gelemperî wê, hinekî jî wê çerçoveya wê ji wê çerçoveya gerdûnî wê weke tangtir bê û wê, di wê temenê de wê bi çerçoveyek destûrî a şenber ku wê weke bi gelemperî wê weke 'bo herkesek wê derbasdar bê' wê di wê temenê de wê weke xwediyê rengekê fahmkirinê bê.

Ya ku wê bi aqilê felsefeyê a dadî ku wê di demên ronansê de wê li wê were lê hizirkirin jî wê di aslê xwe de wê di awayekê de wê weke ku wê, aliyê duyemin bê. Di wê temenê de wê hewldana wê şenberkirina wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê bi wê re wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê bi gotinî ku wê were salixkirin wê pêşî wê karibê wê di wê temenê de wê, salixbikê û wê werênê ser ziman ku wê, di temenekê gelemperî de wê karibê di wê rengê de jî fahmbikê ku wê, hemû encamên civakê wê weke bi mirovî hena ku ew bi wê xwediyê mafên xwe yên mirovî bin. Wê di wê temenê de wê di wê rengê de ku wê mijare azadiyê wê were ser ziman wê bo wan hemûyan wê weke hev wê hebê û bûhûriner bê. Di wê temenê de wê, temen û

çavkaniya gotina gelemperfîyê wê bi gotina dstûrê re wê, temen û çerçoveyek wê ya ku mirov wê dikarê wê bi wê re wê salixbikê û wê werênê ser ziman bê.

Di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê li ser wê temenê wê mijare ya rastîtiyê wê zêdeyî wê bi aliyekê şubjeyî wê xwe di fahmkirinê de wê bide dîyarkirin û wê di dewama wê de wê bi wê re wê xwe di awayekê de wê bi wê re wê, bide hanîn li ser ziman. Wekî din wê mijare rastîtiyê wê, di wê temenê de wê, bi têtînek felsefeyî wê, bi aliyên wê yên wê yên ji wê derhanînê ên weke têtînin rewîstî re wê di rengekê de wê, di awayekê de wê, bi wê re wê, were lê hizirkirin. Têtîna 'rewîsta destûrî' ku wê hin bi hin wê li wê were lê hizirkirin wê bi wê re wê di rengekê de wê êdî wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Di dewama wê de wê dikarê wê bi wê re wê werênê ser ziman ku wê mijare derhanîna wê di wê temenê de wê xwe bi wê re wê weke aliyekê wê yê din ê felsefeyî ku wê weke felsefeya destûrê jî wê ji hin aliyna ve wê bide dîyarkirin bê wê, werênê li holê. Li ser wê temenê wê rewîst wê êdî wê hem wê weke têtînek wê bi serê xwe wê pêşkeve û hem jî wê di awayekê de wê bi têtînek rêgezî wê di wê rengê de wê pêşveçûnê wê bi xwe re û bi serê xwe wê di xwe de wê êdî wê hin bi hin wê bide çêkirin.

Tabî mijare rewîstê wê bêgûman wê bi rêgezî wê û fahmkirina wê ya felsefeyî wê weke mijarek bi serê xwe bê. Wê di wê temenê de wê, di nava jîyanê de wê, di awayekê de wê bi gîyane destûrê a ku wê Montesquie li wê bihizirê re wê weke ku wê bê xwestin ku ew di ahengek levkir de bê. Di wê temenê de wê, destûrek ku ew vajî ya rastîtiya rewîstî û hebûnî bê wê, di wê temenê de wê vajî wê weke ne rast wê were dîtin. Li ser wê temenê wê di ahenge rewîst û destûrê de lêgerin wê bi wê temenê rastîtiya wê re wê, bê kirin. Minaq wê, di wê temenê de wê, têtîna wijdanê wê weke têtînek ku wê herdû alî jî wê li ser wê weke ku w bigihijina hev. Ji aliyê xwe ve wê destûr wê mijare wijdanê wê bi têtînin xwe yên şîrove ên şubjeyî re wê, hilde li dest. Lê destûr wê, zêdeyî wê di xwe de wê weke girtî bê û wê, weke ku wê, di çerçoveyek dogmayî di ya ku ew li wê bawer dikê û ankû wê weke 'rastîtiya wê' hebê wê bi wê re wê xwe werênê ser ziman. Di wê temenê de wê, karibê bi destûrî wê bikevina vajî hev de û wê di wê temenê de wê, di wê ya xwe de wê israr bikê. Têtîna rewîstê wê weke ku mirov wê, fahmdikê wê hinekî din wê zêdetirî wê li têtîna wijdanê wê bi rastîtiyê re wê xwe bigirê û wê li ser wê re wê bihizirê û wê weke ku wê werênê ser ziman. Di dewama wê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di

dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare felsefeyê a di wê demê de ku mirov wê dikarê wê werênê ser ziman wê di wê temenê de wê bi wê re wê karibê wê werênê ser ziman.

Di wê temenê de wê, têngîna wijdanê wê di wê mêylê de wê dîmenekê bi fahmkirina xwe re wê bide dîyaririn ku wê karibê derkeve ser têngîna rewîstê û ya destûrê re jî. Di wê temenê de wê destûr jî û rewîst jî wê di rengekê de wê dema ku wê rastîtiyê wê di xwe de wê li wê bigerihê wê demê wê di dewama wê de wê, çawa wê karibê were fahmkirin? Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê mijar wê zêde wê weke ku wê komplika bê. Di wê temenê de wê mijare destûrê jî û rewîstê jî wê bi têngîna wê ya rastîtiyê re wê di wê rengê de wê dema ku wê bi gotina rastiya nava wan re wan fahmbikê wê çawa wê karibê wê li hevûnekê bi wan re werênê li holê ku ew di temenekê hevbeş de wê fahmbikin. Grotius wê weke ku wê van aliyan wê di rengekê de wê hîsbikê wê di awayekê de wê di demên xwe yên hizirkirinê ên felsefeya xwe de wê, aliyê gotina rewîstê wê bi zêdeyî wê derxê li pêş. Montesquie wê bi gotina gîyanê wê di wê cewherê wê de wê çî 'rastî' wê hebê bi destûrê û rewîstê û wê ji hev cihêbûna wan û bi hev re çawa fahmkirina wan hebê wê bixwezê di dimenekê zikhev de wê fahmbikê. Di wê çerçoveyê de wê, ya ku wê bi giraniya wê re wê derkeve li pêş wê di dema ronansê de wê têngîna civaketiye û keseyetiye bê û wê, di wê temenê de wê, weke aliyekê ku wê bi rest û pîvanî ku mirov wê di temenê wê de wê fahmbikê û wê bi wê re wê werênê ser ziman bibê bê.

Di mijare rastîtiyê de wê, ber vê yekê wê ji herdû aliyan ve jî wê weke ku mirov wê dikarê wê fahmbikê wê weke gotinek zêde giring bê ku wê fahmbikê û wê derxê li pêş bê. Wê di wê temenê de wê, mijare rastîtiyê wê, bi wê re wê, xwe di rengekê de wê, pêşkeve. Mijare destûrê wê, piştî demên barokê wê di çerçoveya civakî de wê hin bi hin wê di wê de wê kûrbûn wê bibê û wê êdî wê, şîroveyên nû wê bi wê re wê werina pêşxistin. Mînaq têngîna 'pozitiv a destûrî' ku wê were pêşxistin wê piştî pêşketina desthilatê û serwerîya wê re wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bide dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê desthilat wê weke ku wê weke kesên weke Machiavell ku wê pêşdîtina wê di rengekê de wê bikin wê çawa wê ji temenê civakî û xwezayîya wê qût wê pêşkeve bi serê xwe wê li ser wê temenê rengê şîroveyî ê pozitiv ê destûrî re wê ji wê cihê wê pêşkeve. Di roja me de jî wê dema ku em bahsa civakê dikin wê bi têngîna destûrî a gelemper û xwezayî re wê di dîmenekê de wê di mejiyê mirov de wê awayekê wê weke ku wê bistênê û wê rengê wê xwe di awayekê

de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Lê dema ku wê mijare wê werê ser 'destûrên desthilatê' wê di wê temenê de wê êdî wê weke ku wê ji wê dûrketin û qûtûbûn wê di awayekê de wê li ser temenê pêşketin û pêşxistinên weke bi têngîna destûrî a pozîtiv û hwd re wê, xwe bi awayekî wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê, destûr wê weke destûra desthilatê ku wê bibê û wê, weke ku wê desthilat wê weke wê dikê hêza rêvebirinê û hwd wê, xwe bi wê re wê pênasebikê û ankû wê bi wê rengê wê weke 'hêza rêveberîya destûrî' û hwd re wê, di rengekê de wê bixwezê ku ew xwe bi wê re wê di wê rengê de wê werênê ser ziman. Ev temen wê êdî wê ahenge destûr û desthilatê wê li ser wê temenê wê çêbikê û wê di rengekê de wê weke ku wê civakê wê weke ya di bin wê serdestîya destûrî de wê li gorî wê destûrê û ankû bi wê desthilatê wê bijî wê di rengekê de wê derkeve li pêş. Desthilat wê xwe di wê rengê de wê xwe di çermê destûrê de bicih bikê û wê bi wê re wê, di wê rengê de wê bide jîyandin û domandin. Wê êdî wê bi wê destûr jî wê ne weke destûra gel wê weke destûra wê were û bibê ku wê çendî wê bi gotinên weke 'destûra gel' jî wê dem bi dem wê were pênasekirin.

Mijare destûr, desthilat û civak wê, di wê temenê de wê di nava xwe de wê, weke mijarna bi pirsgirêk wê di wê temenê de wê xwe bidina dîyarkirin. Di wê çerçoveyê de wê dema ku mirov li ser têngîna wê re wê kûrdibê wê, di wê rengê de wê têngîna destûrê wê weke aliyekê wê yê ku wê di wê rengê de wê, xwe bide dîyarkirin. Li ser çî temenê wê were fahmkirin wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bide dîyarkirin.

Di çerçoveya têngîna destûrî a xwezayî de wê di de wê bi zêdeyî wê di temenekê xwezayî de wê mafên hebûnî ên ku ew ji bûyinê dihên wê bi wê re wê weke ku wê werina pênasekirin. Di wê temenê de wê d imejyê civakê ê hevbeş de wê li ser wê temenê wê, di rengê de wê weke ku wê bi wê re wê, were lê hizirkirin.

Di wê temenê de wê têngîna destûrî a civakî û wê têngîna destûrî a xwezayî wê, di rengekê de ku mirov wan cihê û cihê jî karibê wê fahmbikê wê, di rengekê de wê weke ku wê, levkîrinek jî wê di nava wan de wê xwe di reng û awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di mejyê civakê de wê, ew levkîrin wê li ser temenekê xwezayê de wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Kesên weke Montesquie wê di wê nûqtayê de wê dema ku mirov hizrên wan dixwênê wê weke ku wê tiştêkê wê hîsbikin lê wê, ew wê çawa wê werênina ser ziman wê, li ser wê bisekin in. Di wê nûqtayê de wê gotina 'gîyane zagonan' ku wê di

dîmenekê de wê derxê li pêş wê, di awayekê objektîvî de wê, çerçoveyek têtîni wê di wê rengê de wê, werênê ser ziman. Di wê mêylê de dixwezê ku ew wê werênê ser ziman ku ew ne bi rengê desthilatî re wê pêşî wê salixbikê û wê werênê ser ziman.

Li ser wê temenê têtîna mafê, azadiyê û hwd wê, bi ezîtiya kesî a destûrî re wê, pêşî wê fahmbikê. Lê di wê temenê de wê bixwezê ku ew di wê têtîna wê ya destûrî a 'dogmayî' de wê çawa wê di dîmenekê dînamikî de wê bikê ku ew xwe bigihênê têtînekê wê di rengê hizirkirinê de wê, dîmenek wê xwe bide dîyarkirin. Destûr wê di wê temenê de wê, di temenê nivîsarîya xwe û pênasîya xwe de wê, di dîmenekê wê bi wê rengê de wê xwe di rengê de wê, weke ku wê karibê bide dîyarkiriin.

Mijare destûrê û di wê de kûrbûn wê, di wê temenê de wê, ev çerçoveya wê ya dogmayî wê bi kûrbûnê 'gîyanî' ên ku ew weke ku wê Montesquie wê li ser wê re wê bikê wê karibê were derbaskirin? Di wê temenê de wê weke pirsek weke ku wê, di piştî gûh û hizirkirinê ku ew dide wê şaqbide wê, xwe bi wê re wê bide dîyarkirin bê.

Lê di wê temenê de wê, ev mijar û pirsgirêk wê ne tenê wê ya wê demê bê. Wê berî wê demê jî wê hebê û wê piştî wê jî wê di nava têtînê de destûrî ên hemdem de wê bi qalibên statûqûyî û hwd re wê xwe di rengê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin û domandin. Ev rewş wê, di wê temenê de wê, piştî wê, şîroveyan destûrî ku wê werina pêşxistin wê weke rêyek ku wê, di wê temenê de wê çawa wê derketina dervî wê bi wê re wê bibê re wê weke 'çareserîyekê' wê were dîtin. Lê ew çareserî jî wê, di wê temenê de wê, çawa bi temenê wê yê şube û objeyî re wê were famkirin wê xwe ji aliyekê din ve wê bi heman rengê wê weke pirsgirêkek destûrî a demên hemdem de jî wê xwe bide dîyarkirin. Mijare destûrî wê, di wê temenê de ew di çerçoveya civake ronansê de wê li ser wê temenê wê derkeve li pêş. Pêşî wê, di wê temenê de wê li ser temenekê layiq wê bê xwestin ku ew bi nava wê û ya olî re wê, xêzekê wê di navê de wê bikişênê. Bodin wê li şûna wê kevneşopîyan civakî wê bixwezê ku weke têtînek berember a civakî wê bi wê derxê li pêş û wê bi wê re wê li wê bihizirê. Lê ya wî jî wê di wê temenê de wê ji aliyekê din ve wê wî bigihîjê têtînek statûqûyî a xirabtir. Weki din wê mijare maf û azadîyan ku wê di wê demê de wê bi têtîn bibin ev ku wê ji aliyê têtînê olî bin û ankû ji aliyê têtînê din ên civakî ve bin wê xwe weke temenekê lêpîrsînê wê xwe di rengê de wê, bide dîyarkiriin. Di wê temenê de wê destûrek dervî têtînê olî ku wê weke 'bi civakî' wê were

pênasekirin û wê bi temenekê rasyonali wê were fahmkirin wê, pêwîst ba û divîyaba ku ew ji wê re weke di dîmenekê de nebûba pirsgirêk ku wê ew fahmbikira û xwe li gorî wê bi awa û reng bikira. Lê ev wê, di wê nûqteyê de wê weke aliyekê pirsgirêk wê xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin. Di wê nûqteyê de wê, di aslê xwe de wê, di nava têkiliya civak û destûrê de wê fektora desthilatê wê bikeve dewrê û wê, di wê temenê de wê, temenê wê pirsgirêka fahmkirinê ku wê, di nava wan de wê rûbide jî wê ji aliyekê xwe wêbi hebûna xwe wê biafirênê.

Di wê temenê de wê, dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare destûrê wê, di wê temenê de wê, piştî şaqdana desthilatê bi wê re wê, êdî wê li şûna ku wê bi wê civakî û civakê re wê tevbigerihê wê bi desthilatê di awayekê de wê êdî wê tevbigerihê. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din jî wê, desthilat wê weke aliyê pêkhanînêr ê destûrî wê di piretikê de wê bi wê re ku wê pênasebikê wê di wê temenê de wê weke aliyekê ku wê di wê temenê de wê desthilatê wê bikê weke 'hêzek destûrî' ku wê di wê temenê de wê li ser civakê re wê bibê xwediyê kifşkirinê. Di wê temenê de wê, desthilat wê, ji du aliyan ve wê di qê nûqteyê de wê bi encamên xwe re wê dîyarker bibê û wê bibê xwediyê kifşkariyê. Yek wê, bi têtî û çerçoveya wê ya ramyarî ku wê bi xwe re wê biafirênê bê. Ya din jî wê ew destûra ku wê bi wê re ew wê bibê weke hêza wê ya pêkhanînêr bê. Ev herdû alî wê civakê wê di temenekê de wê, di nava wê têtîna destûrê û desthilatê de wê ji aliyekê din ve jî wê weke ku wê dilbigirê wê, di rewş û awayekê de wê, dîmenekê wê bi wê re wê bi xwe re wê d irengê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê, pirsgirêka civakê a destûrî wê, di wê nûqteyê de wê êdî wê di demên hemdem de wê zêdetirî wê dem bi dem wê kûrtir bibê Rengê salixkirinên têtînen weke yên maf û azadiyê û hwd bi têtî û rêgezên destûrî û hwd re wê, di wê temenê de wê di awayekê de wê, weke aliyekê ku wê temenê wê têtîna pirsgirêkî wê biafirênê. Lê ji aliyekê din ve jî wê aliyekê din jî wê bi wê re wê, di wê çerçoveyê de wê, têtîna destûrî ku ew wê weke bi desthilatê û ramyarîya wê re wê 'di ahengekê de bê' wê bi wê re wê, di rengekê de wê, weke aliyekê wê yê din ê pirsgirêkê wê bi xwezayî wê li ser wê temen û çerçoveya civakê re wê biafirênê bê.

Destûr wê di wê rengê de wê di dîmenekê de wê çendî ku wê weke civakbûnê wê salixbikê û wê bi wê re wê weke ku wê were ser ziman û wê weke 'ya civakê bê' wê di dîmenekê de wê were dîtî jî lê wê civak

wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke ku wê bi awayekê kûrnazî wê bê wîn jî wê were kirin wê bi hesanî wê mirov wê karibê wê bi wê re wê, di rengekê de wê karibê wê bi wê re wê, di rengekê de wê bibînê û wê werênê ser ziman. Ber vê yekê wê mijare destûrê wê di wê temenê de wê xwe bi wê re wê, di rengekê de wê, weke mijarek bi pirsgirêk wê di wê temenê de wê li ser temenê desthilatê re wê di wê temenê de wê bide dîyarkirin. Sînorê wê çerçoveya civakî wê destûr wê bide dîyarkirin û ankû ramiyarî? Ku wê di dîmenekê weke di nerîna desthilatdar binerê wê weke ku wê ramiyarî wê bi dîtîn, çerçove û nerîna destûrî wê bibê û wê, di wê çerçoveyê de bê. Wê heta ku wê xwe wê weke pêkhanînê destûrî jî wê di wê temenê de wê pênasebikê. Wê weke hêzek destûrî wê di wê temenê de wê pênasebikê û wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê dema ku ew gihişt wê hêza destûrî wê êdî wê li ser temenê civakê wê bi muamele keriyê wê çerçoveya destûrî wê li civakê wê bikê û wê, di wê temenê de wê hemhevbeşîya civakê û hem jî ya têgîna takekesî a mafûazadiya mirov û hwd jî wê bi wê re wê, di rengekê de wê weke ku wê tenê wê bi qalikên wan ên ku ew di wê temenê de wê li gorî xwe wê navaroka wan tişî bikê wê di rengekê de wê li holê wê bimênê. Di wê temenê de wê, bergirên desthilatê ên di wê temenê de wê weke ku wê di demên hemdem de wê were dîtîn wê çawa wê di nava wê sînorê wê de wê bigirê wê bi wê armancê bê. Wê dema ku wê bahsa têgînên weke yên zindan û ankû girtigehe, cezayên çavtirsandinê û ankû ´dozên emsal´ û hwd ku wê bahsa wan wê were kirin wê di wê temenê de wê weke aliyna ku mirov wê karibê wê di wê temenê de wê, dikarê wê werênê ser ziman bê. Wê, di têgîna dozên emsal de jî wê dikarê wê bibêjê ku wê tişteke ku ew weke biryarî hatî girtîn wê çawa wê karibê bo yê din wê di heman rengê de wê weke rewşek bûhûrîner karibê xwe bide dîyarkirin? Yan jî wê di wê temenê de wê mirov dikarê wê werênê ser ziman ku wê, du rewş wê weke hev wê karibin di demên cihê xwe de dûbare bikin? Yan jî wê, di wê temenê de wê, di wê temenê de wê karibê weke hev bê dîtîn? Di wê temenê de wê gelek pirsên ku mirov wê karibê bikê wê karibin di mejiyê mirov de biafirin. Yan jî zagon û ankû weke bi zagonî pêşxistinên destûrnameyên di hikmê destûrî de wê di wê temenê de ku wê werina pêşxistin wê di wê temenê de wê, bi heman rengê pirsgirêkî di wê çerçoveyê de bo pêşveçûnên civakî weke pirsgirêkên bingihîn dikarê wê şîrovebikê û wê werênê ser ziman.

Di awayekê din de jî wê ev alî wê bi wê re wê di dewama wê de wê weke mijarên destûrî wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê bidina

dîyarkirin. Wê di wê temenê de wê, têtîna weke hev xwediyê maf û azadiyê wê, di wê temenê de wê, di wê têtînê de jî wê hinek aliyên ku mirov wê karibê bi gotin bikê wê hebin. Pêşî wê rast bê ku wê her zindî wê mafê wê yê jîyanê wê hebê û ev nikaribê ji destê were girtin. Wekî din weke ku ew dixwezê bijî bi rengê jîyane xwe re. Di wê temenê de wê, rengê jîyanên civakî wê weke aliyekê hertimî bi pirsgirêk wê di çerçoveya wê têtîna destûrî de wê, xwe di rengekê de wê bide dîyarkirin bo desthilatê û wê bo wê hertimî wê weke bibê sedema lê mudahale lêkirinê. Di temenê wê têtîna mudahaleyê de wê çi wê hebê? Wê di serî de wê di aslê xwe de wê di wê têtînê de wê hin bi hin wê weke ku wê destûr jî wê di dîmenekê de wê ji berçav wê windabibê. Wê di wê temenê de wê, rengê ramyarî û çerçoveya wê ya desthilatî ku wê weke wê di reng û awayekê de wê bibê wê, bi wê re wê, xwe bide dîyarkirin. Minaq zimanek, çandek, alek, netewek û hwd wê weke aliyên ku wê di wê temenê de wê temenê wan pîvanên mudahale lêkirinê wê biafirênin bo rewşa serwerîya desthilatê.

Di wê temenê de wê, di wê rewşê de wê, ev rewş wê miajre têtîna hevbeşîya civakê wê, di rengekê de wê weke aliyekê wê yê ku wê di wê temenê de wê ji gelek aliyên ve wê hem wê were istismarkirin bê û hem jî wê di hinek awayan de wê çawa wê di bin navê wê de wê werina kirin wê were dîtin bê. Gotinên weke xwestekên civakê, pêdîvîyên civakî, ya ku civak dihizirê û hwd ku wê weke gotinna razber bin wê di wê temenê de wê, di rengekê wê weke wê rengê gotina gîyane destûrê ku wê Montesquie wê di wê hundurê têtîna destûrê û zagonê de wê li wê bihizirê ji aliyê xwe ve wê, ew jî wê ji aliyê xwe ve wê bi wê qalibê wê li ser temenekê weke wê bi wê rengê wê ji aliyekê xwe wê weke wê bi wê bihizirin û wê bixwezin wê bi wê re wê encamê derxin. Ji wan aliyên ve wê di kirinê de wê, dema ku wê mudahale wê werina kirin wê êdî wê bi xwezayî wê weke mudahaleyêna destûrî jî wê di awayekê de wê bibin. Di wê temenê de wê êdî wê gotinên 'destûra serbixwe', 'kifşkirina destûrî' û hwd wê tenê wê weke gotinna vala û manipulakirinê û hwd wê li ser nav û têtînên destûrî û hwd re ku wê werina kirin û wê bimênin wê bibê bin.

Di wê temenê de desthilat ku wê xwe weke hêza destûrî wê pênase dikê wê dibê ku ew rastarast wê mudahaleyê li berçav wê li destûrê nekê. Lê wê bi rêyên ramyarî, rêveberî û hwd wê, di kirinê xwe û hwd de wê, bi gelek aliyên din wê di wê temenê de wê, bikê. Pêşxistina rewşek ramyarî û li gorî wê çekirina rewşên vegûhar ên destûrî û ankû hanîna rojeve a rewşên weke vegûharinên destûrî û ankû destûrê bixwe wê tenê wê

rewşek rengê wê zelal a li berçav bê. Lê wê ji wê zêdetirî wê rewşên din jî wê di wê temenê de wê werina dîtî û wê hebin. Wê ev rewş wê hemû wê xwe di rengekê de wê bi wê re wê, di dîmenekê de wê di dewama wê de wê karibê wê biwê re wê werênê ser ziman bê.

Pirsgirêka destûrê wê ji aliyekê ve wê, weke pirsgirêkek di nava têtikiliya wê ya desthilatê de ku wê di aslê xwe de wê xwe li ser temenê pêkhanînê û hwd re wê, di mijare rêvebirinê û hwd de wê xwe bide dîyarkirin bê. Wê li ser wê temenê wê di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê gelek aqılmeşandinên ku wê li ser mijare destûrê wê di demên ronansên de wê werina kirin de wê di wan waran de wê temenekê hizirkirî wê bi xwe re wê hem bi pozitiv û hem jî wê bi naqativ jî wê çêbikê. Bi gotina 'çêkirina temenê negativ' qasta me ew a ku wê, çawa wê, di wan aliyan de wê, destûr wê piştî ku wê pêşkeve û pê de wê, ji civakê wê li ser temenê pozitiv wê dîrkeve weke têtînek desthilatî û wê, di dewama wê de wê, êdî wê bi wê re wê xwe weke rengekê kifşkar a 'ser serê civakê' wê xwe weke hêzekê desthilatî wê bide dîyarkirin bê.

Di wê temenê de wê, di aslê xwe de de wê, di wê mijarê de wê, çendî ku wê pêwîstîya têtîna destûrê wê bi temenî wê hebê jî lê wê ji aliyekê din ve wê mijare desthilatê wê pêwîstîya wê hebê ku wê wê, ji vê aliyekê ve wê bi serê xwe wê, were hildan li dest bê. Di aslê xwe de wê di wê warê de wê dema ku mirov wê têtîan desthilatê a Machiavell ku wê li vir wê bibîrbikê wê di farqê de bê û ne di farqê de bê wê, di wê temenê de wê, çawa wê li ser wê temenê serdstîyê wê desthilatê wê weke di kirasê destûrî de wê weke bicih bikê û wê weke 'hêzek destûrî wê bide nîşandin û wê, di wê temenê de wê, civakê wê bikê bin seheta desthilatê de wê, weke ku wê ji wê aliyê ve wê kirpendinê wê bikê. Di wê temenê de wê, têtînen kesên weke Machiavell û hwd wê, di wê temenê de wê di wê warê de wê di demên hemdem de wê li ser têtîn û mijare têtikiliya nava civakê, destûrê û desthilatê de wê çawa wê desthilatê wê derxê ser herdû aliyên din û wê bihêz bikê wê weke rengê hizirkirina wê bê wê bi wê re wê di rengekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Di wê rengê de wê hizrên Machiavell wê dema ku em di wê nûqteyê de wan bi awayekê objektîv wan hildina li dest wê, di wê temenê de wê, di rengekê de wê, dîmenekê hizirkirî wê bide dîyarkirin. Wekî din jî wê, dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê, desthilata destûrê a xwediyê civakê wê bi wê rengê wê kesên weke Machiavell wê temenê hizirkirina wê bi wê re wê biafirênin. Gîyane hizrên Machiavell wê li şûn nemênê. Wê xwe bi demê re wê bide domandin û wê di wê

temenê de wê di nava têngînek netewî a demên hemdem de wê di rengekê de wê bide rûnandin û wê, ji temen ve wê ji aliyekê ve wê weke ku wê temenê wê rêvebirina wê ji aliyekê xwe ve wê di rengekê de wê weke ku wê biafirênê. Bi heman rengê mirov dikarê bo hizrên bodin, grotius û hwd jî wê werênê ser ziman.

Di mijare təkiliya destûrê û civakê de wê, di wê temenê de wê, di awayekê de wê dema ku wê bi çav û nerîna desthilatî wê were lênerîn wê bêgûman wê encamak ji ya wê rengê têngîna desthilatê a Machiavell, bodin Grotius û hwd wê cihê wê weke ku wê dernekeve li holê. Wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, di awayekê de wê, di wê rewşê de wê, civak wê weke girseyek û ankû 'keriyek' ku ew were bi rêvebirin wê were dîtin û wê di wê temenê de wê kesên ku wê rêvebirinê dikin wê weke bi destûrê û hêza bin û wê, weke yên bi wê ên zaneyên wê yên ku ew bi wê dikarin wê gotinê li ser navê wê bibêjin bin wê werina pênasekirin, ku çendî ku ev wê di rastîyekê wê weke ne rast jî bê.

Di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê, dikarê wê weke aliyekê wê din jî wê dikarê wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare kifşkirina bi destûrî jî bê wê bi wê rengê wê bi rêveber wê, tenê û tenê wê ber ku wê despotismê û ankû wê, di rengekê din de wê şewayekê tîranî wê bi xwe re wê bi wê hebûna desthilatî re wê di rengekê de wê biafirênê. Weki din jî wê, di wê temenê de wê dema ku wê kifşkirin wê bê kirin jî wê di rengekê de wê, weke aliyekê wê din jî wê, wîna kesên weke endamên civakê wê bi wê re wê rengdana wê, bi sînorkirin û ankû bi gotinên 'sînoren maf û azadiyê' û hwd re ku wê bi 'temenekê destûrî' wê werina kirpendin re wê, di wê rengekê de wê temenê wê were afirandin. Wekî din jî wê rengê civakê û ankû çerçoveya wê girseya civakî jî wê di wê nûqteyê de wê, weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê li wê bihizirê bê. Wê ew wê weke rengê hizirkirina ramyarî a desthilatî bê û ankû wê ew rengê hizirkirina desthilatî a ramyarî wê weke wê û li gorî wê bê? Yan jî wê, ew çerçoveya destûrê ku ew wê weke bi wê 'hatîya pênasekirin' bê? Herdû ali jî wê di aslê xwe de wê, ne çerçoveya ramyarî a desthilatî û ne jî ya destûrî wê di rastîyê de ku mirov wê bi rastteqînî û haqaniyetî li wê bihizirê wê nikaribê wê çerçoveya rastîn a civakî û rengê pêşketina wê û pêvajoyên wê yên pêşketinê wê bi xwe re wê werênê ser ziman. Awaye ramyarîya desthilatê wê weke yê wê yê ku ew li gorî rengê hizirkirina wê pêşdîtinê û dixwezê civak di wê de bi wê rengê hebê. Ya destûrî jî wê bi rengê nivîsandina rêgezên wê re ku ew hatîya afirandin wê weke awayê wê ku ew bi çêkerîya aqilê destûrê

hatîya çêkirin û dihê xwestin ku wê civak di nava wê de wê weke wê bibê bê. Ku ew ne weke wê jî bê weke wê were lê kirin bibê bê. Lê wê dema ku em ji aliyê civakê bixwe ve jî wê li wan herdû dîmen û aliyan binerê jî wê weke du aliyên têtînin û zêhnî ên weke temenê mudahaleyê ku ew li wê diafirênin bin. Wê weke du dîmenênin ku ew di wê de kirpendinê û qûsandinê li gorî xwe wê dihênin bin. Têtîninê weke 'destûr dana pêşketinê dervî destûrê' wê di wê temenê de wê, di rengekê de wê, bi gelemperî wê weke gotinek ku wê temenê wê li ser rengekê hizirkirinê ê dijdestûrî û ankû bi xirabî ku wê were hanîn li ser ziman bê. Ev wê weke bergirek ku wê, bi wê çêkirina temenê mudahaleyên li hebûna civakî ên dervî wê ku wê pêşkevin jî wê çêbikê bê. Lê di aslê xwe de wê ev têtînin bi xwe jî wê di rengekê de wê têra xwe wê bes bê ku wê karibê wê, çerçoveya destûrî û ramyarî a desthilatî ku wê di çerçoveya desthilatê û serdestîya wê de wê bi hev re wê mahrekê wê çêbikin wê, ne fahmkirina wan a civakî jî wê di rengekê de wê bide nîşandin. Ber ku wê li gorî xwe fahmkirin wê ne bê fahmkirina wê hebûna pêşdikeve a dervî wan.

Li vir wê di dewama têtîna Machiavell de wê dikarê di demên hemdem de wê têtînin û gotina hegel a bi rengê 'dewleta pîroz' wê dikarê di rengekê de wê bêtînin ser ziman. Wê ev gotin wê di rengekê de wê, karibê weke gotinek ku wê li ser wê temenê wê karibê wê rengê pêşketinê a bi desthilatê li ser serê civakê wê çawa wê bibê wê baş bide nîşandin bê. Mînaq wê bodin wê dema ku wê bahsa têtîna destûrî a xwezayî wê bikê wê di gotinê xwe de wê hin bi hin wê weke ku wê ji wê dûrkeve. Gotinê weke 'ji têtîna destûrî a xwezayî cihê, û bi têtîna hevpeymanîya civakî ku wê çendî wê bi wê serî li aqil were xistin jî bê ku ew xwe bi sipêrê serwerîyê' re wê werênê ser ziman. Di awayê gotna desthilatê a Machiavell ku ew bi awayekê teqez wê çawa wê desthilat wê serwer û serdest bibê û wê xwediyê sehêtê li ser serê civakê bi giştî bibê wê bi wê re wê weke ku wê kirpendina Bodin wê xwe dûr wê nede nîşandin. Lê ji aliyekê din ve jî wê, dema ku wê, bahsa têtîna destûrî wê bikê bi têtîna 'Norma agendî' û ankû wê bi wateya ku ew dihênê ser ziman 'ti destûr li dijê pêwîstîya girseyê biqasî ku wê newê gûharandin wê ne pîroz bê' re wê, werênê ser ziman. Lê em wê gotinê wê di çi temenê de wê karibin wê fahmbikin? Di aslê xwe de wê, di ser wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di dewama wê de wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê, di dîmenê ku wê weke ku wê weke li ser temenekê xwezayî ev gotin dihê gotin lê wê li ser temenekê pozitiv a destûrî re wê were fahmkirin.

Gotinek din jî wê bi têngîna 'serwerîya teqez' ku wê piştî wê bi gotina serwerîya teqez a civakî' re wê were ser ziman wê di dewama wê de wê karibê wê li wê bihizirê bê. Di wê temenê de wê, serwerîya teqez a civakî wê di wê temenê de wê çi ji wê karibê wê were fahmkirin? Di zane min de wê ev gotin jî wê di wê de wê pirr zêde wê, weke wê têngîna teqezîya di hundurê wê de ku wê were ser ziman wê zêde teqez bimênê di kirinê (û ankû piretikê) de. Ber ku wê ev têngîna civakî a serweriyê wê di çerçoveya têngîna ya bi rengê têngîna civakî a çerçoveya ramiyîya wê de hatî pênasekirin re wê were gotin bê. Ya dervî a civakî wê, weke ku wê bi rastî jî wê derkeve wî bimênê bê. Ber vê yekê wê ev gotin jî wê weke gotina têngîna destûrî a pozitiv wê, di wê temenê de wê di rengekê razber û dogma de wê, li hemberê rastîya jîyanê û civakê wê bimênê.

Di mijare têngîna civakî û hizirkirina wê de wê, dema ku mirov bahsa hizrên Grotius bikê wê hinekî wê weke ku wê di xabate wî ya bi navê 'De iure belli ac pacis (li ser huquqa şer û aşîtiyê)' de wê, weke aliyekê ku wê weke çavkanî bigirê wê, têngîhên civakî ku wê di çerçoveyek hevpeymanîya civakî ku wê di temenê destûrê û ankû têngîna huquqê de wê bicihbikê û wê werênê a Althusius bê. Têngînek destûrî û ankû dadî a Althusius ku mirov wê karibê di çerçoveya têngîna gotina 'hevpeymanîya civakî' de wê werênê ser ziman û wê ji xwe wê piştî jî wê bi wê rengê wê were pênasekirin de wê, dikarê wê di rengekê de wê, li ser wê bisekinê. Gotinên Althusius ên li ser hevpeymanîya civakî wê piştî wê weke ku wê bi rêya têngînen pevpeymanîya civakî a Rousseau û hwd re wê pêşketina şoreşa firansa de jî wê bandûra wê di awa û rengekê de wê weke ku wê were dîtin û kifşkirin. Wê xabate xwe ya ku me navê wê hanî ser ziman de wê Grotius wê mijare maf û azadiyê û her wusa têngîna dewletê wê di çerçoveya çawa wê bertekên civakî wê bide ragihandin wê weke rêya wê bixwezê wê pênasebikê. Di wê temenê de wê, hin bi hin wê bi ber têngînek ku wê salixkirina mafên xwezayî û hwd ve wê ji wê gav avêtin û çûyin wê êdî wê hêdî hêdî wê bibê.

Di awayekê Althusius wê dema ku wê dema ku mirov wê bahsa hizrên wî yên di wê warê de wê bikê wê, dîmenekê olî û teolojikî wê, weke ku wê were dîtin wê li wê serwer bê. Lê gotina wî ya dadî wê di temenekê felsefeyî de ku mirov wê hilde li dest wê ji ya gotina Grotius wê, berfirehtir bê. Grotius wê hinekî wê, di temenekê çîna serdest a weke burziwa û hwd de wê, bihizirê û wê, di wê rengê de wê, çînek rêveber û hwd wê, dema ku mirov wê hizrên wî bixwezênê wê, karibê jiwê derhênê ser ziman. Bi hizrên weke wî wê dema ku wê dem wê were dema şoreşa

firansa û hwd wê, di wê temenê de wê, weke hizrek li gorî xwe 'hemdem' bê wê dîmenekê de wê li ser temen û têngîna xwezaya xwezayî wê, bide dîyarkirin. Lê ev rengê ku ew bi wê dihizirê a weke bi çînek serdest wê, di awayekê de sînorekê di nava hizrên wî de wê bide çêkirin. Minaq wê dema ku wê aliyên 'çap' û 'rast' wê b i şoreşa firansa re wê pêşkevin û ankû wê weke aliyekê serdest û aliyekê girseyî ê ne serdest wê biafirê wê pozisyona hizrên Grotius wê bi aliyê serdest ve wê xwe di renekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin.

Ev rengên hizirkiriinê wê di awayekê de wê, dîmenekê berfireh ê fahmkirinê wê bi xwe re wê di wê temenê de wê bi wê rengê wê biafirênê. Lê di wê temenê de wê, li ser wê temenê wê rexnegirtinên li hizrên kesên weke Grotius wê ji du aliyên ve wê piştî rewşên şoreşî ên weke şoreşa firansa wê bibê. Yek wê di nava çîna serdest de wê weke ku wê bi hizrên kesên weke Bodin û hwd re ku wê xwe bide dîyarkirin bê. Ya din jî wê ji aliyê wê rewşa serdestî û bindestiyê ku wê biafirê wê, di wê temenê de ew di dîmenekê xwe de wê xwe bide dîyarkirin.

Di aslê xwe de wê di wê temenê de wê, di wê demê de wê tiştêkê giring wê xwe bi wê re wê di renekê de wê bide dîyarkirin. Ew jî wê di wê temenê de wê nîqaşên li ser têngîna maf û azadiyê bê. Di wê çerçoveyê de wê, di renekê de wê, kesên weke Althusius, Rousseau, Montesquie û hwd re wê, dîmenekê din ku wê çendî wê di şêwayê fahmkirinê de wê weke hinek kêmesîyan jî wê bi xwe re wê biafirênê wê, derkeve li pêş. Têngîna maf û azadiyê û ankû têngîna weke 'hevpeymaniya civakî' û di wê temenê de wê salixkirinên wê çawa wê di renekê de wê bînin kirin wê bi wê re wê, li wê were lê hizirkirin. Dîmenekê Rousseau wê li ser çerçoveya hizirkirina wî û temenê hizirkirina wî weke ku wê li pêştir bê. Lê ew jî wê dema ku wê di wê temenê de wê, têngîna azadiyê a keseyetê û di wê temenê de wê nîbi têngîna xwezayî a civakî re wê were fahmkirin bê. Bandûra rengê hizirkirina wî di wê rengê de wê xwe bide dîyarkirin.

Di awayekê de wê weke mireteyek felsefeya ronansê û pêşketina wê di wê temenê de wê bandûraq humanisma ronansê wê di wê temenê de wê xwe bide dîyarkirin. Hertimî di temene lêpirsîner û bi wê hewldana gihiştina ya baştir de jî wê di renekê de wê weke aliyekê ku wê bi wê re wê li wê bihizirê bê. Di aslê xwe de wê, encam, û azmûnên bi wê rengê ên ku ew dihizirin wê di wê temenê de wê xwe di renekê de wê weke ku wê di wê temenê wê hizirkirinê de wê bide dîyarkirin.

Lê tiştêkê din wê xwe bi wê re wê bide dîyarkirin. Weke ku wê bi hizrên filosofên civakî ên ser ku me navê wan hanî ser ziman wê kêm

zêde wê renekê hizirkirinê wê were ser ziman û bi gotin wê werina pêşxistin jî lê wê li ser wê hizirkirinê wê di wê de wê ghiştina hizrên cihê wê bibê. Ev jî wê bi wê şewayê wê bibê ku ev gotinên weke pêşketina keseyetê, hevpeymaniya civakî û hwd de wê, navaroka wan wê bi rengê hizirkirinên cihê re wê, êdî wê li wê were lê hizirkirin. Ev temenê hizirkirinê wê ji van filosof û ên weke wan ên di wê demê de dihizirin wê heta dema filosofên demên felsefeya hemdem ên weke hobes û hwd re wê, di renekê de wê, bi wê rengê wê pêvajoyên pêşketina bi hizirkirinê wê xwe di renekê de wê bide dîyarkirin. Pêvajoyên felsefeya civakî wê, di wê temenê de wê ev ali wê di wê de wê bi wê re wê lê hizirkirin. Di awayê hizirkirin û felsefeya wê de wê, dîmenekê pîr dîmenî wê bibê û wê, pêwîstîya wê ji hev derhanînê wê êdî wê, di wê temenê de wê bi wê re wê xwe di renekê de wê weke ku wê were û wê bibê. Ev jî wê bi wê re wê weke aliyekê wê yê din bê ku mirov wê karibê wê fahmbikê bê.

Lê ev gotinên weke hevpeymaniya civakî û hwd wê, bi hizirkirinên li navaroka wan gotinan re wê, têra xwe wê çerçoveyek hizrî wê biafirênê ku wê karibê êdî wê bi wê şoreşên civakî ku wê piştre wê pêvajoya wan wê bide destpêkirin.

Têgîna maf û azadiyê wê di wê temenê de wê bi bandûra hizrên bi felsefeya dadî û hwd re wê werê ser ziman wê di wê temenê de wê êdî wê bandûra xwe wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê de wê kûrbûn wê, êdî wê, di çerçoveya ghiştina pêşketinek baştirin a civakî û hwd re wê bi wê re wê di renekê de wê weke ku wê bi wê re wê xwe di renekê de wê bide dîyarkirin. Di demên piştî ronansê ên barokê de wê dema ku wê çendî wê zêde newê kirpendin jî lê wê hewldanên ghiştina pêşketinek baştirin a civakî wê xwe di renekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Hizrên filosofên weke Althusius, Rousseau, Montesquie û hwd wê di wê temenê de wê, di renekê de wê, xwe bide dîyarkirin. Civak wê, weke kirdeyek hem şenber û hem jî razber wê, di wê rengê de wê bi wê re wê, di renekê de wê bi wê re wê bi felsefeyî bê û ankû piştre wê weke bi aqil kirinî û hwd bê wê bi wê re wê pêşkeve. Di wê çerçoveyê de wê lêpirsînên li ser çerçoveya civakê, kes û weke kirdeyekê mirov û hwd re wê êdî wê pêşkeve. Marks wê dema ku wê bahsa mirov bikê wê weke kirdeyek dîrokê a afrîner wê piştre wê bi wê temenê wê pênasebikê û wê werênê ser ziman.

Pêşveçûnên civakî wê di renekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê êdî wê bi wê re wê ev nîqaşên civakî wê dema ku wê bi şoreşên weke ya

firansa û hwd re wê bibê re wê bê temenê demek nû hem di warê civakî û sazûmana wê û hem jî di warên têtgîhên zanistên civakî û xwezayî de jî.

Wekî din wê di wê rengê dewê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare civakê wê di wê temenê de wê êdî wê, di wê rengê de wê derkeve li pêş. Di nava qalibên keseyeta demên faodal ên serdema navîn de wê, têtgînek dadî a civakî wê bi Bodin, Grotius û hwd re wê bibê. Di wê temenê de wê dema ku wê wê mijare hevpeymaniya civakî wê ji aliyê kesên weke Althusius, Rousseau, Montesquie û hwd re wê hanîn li ser rojevê û wê li navaroka wê bi pêşketina kes û giştîya civakê re wê were lê hizirkirin wê weke têtgînek nû jî bê. Di wê rengê de wê, ev têtgîn bi civakî wê pêvajoyên hizirkirinê ên piştê û temenê rexnegirtinên ku wê bînin re wê êdî wê gihiştina çerçoveyên baştirin wê bibê.

Di wê rengê de wê, mijare mirov weke kirdeya dîrokê a afrînêr wê di wê temenê de wê temenê wê biafirênê û wê derkeve li pêş. Di aslê xwe de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê di dewama wê de wê werênê ser ziman ku wê mijare pêşketinê û civakê wê êdî wê di wê temenê de wê pirralî wê li wê were lê hizirkirin. Piştê kesên weke Freud ku wê ji aliyê derûniyê ve bê, kesên weke Durkheim ku wê ji aliyê civaknasiyê û hwd ve bê û hwd wê pêşkeve û wê derkeve li pêş. Wekî din di wê warê de divê ku mirov bi heman rengê kirpendinekê li ser têtgîna Darwin a peresendinê jî wê bikê. Ev jî wê çendî ku wê bi temenekê pêvajoya fahmkirina bi dîrokî û hwd re wê bibê wê, bi wê re wê weke aliyekê din ê ku wê pêvajoyên civakê û pêşketina keseyetê wê piştê wê bi wê re wê kirpendinên wê êdî wê bibê.

Di wê temenê de wê ev têtgîn wê ji aliyekê din ve wê weke ku wê bi Durkheim re bi civaknasî û bi kesên weke Freud re wê bi derûnî û hwd re wê were ser ziman wê temenê têtgîna biolojîkî û hwd re wê bi têtgînên weke yêmn Darwin û hwd re jî wê biafirê. Di wê temenê de wê, di nava xwezayê xwe de wê pêvajoyên wê yê pêşketinê wê çawa wê bibin û wê karibên werina fahmkirin wê ev wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê karibê bi wê hizirê bê. Di wê çerçoveyê de wê, di demên piştî barokê de wê ev têtgîn wê bi zêdeyî wê weke têtgînên ku wê êdî wê bi wan re wê li civakê û hwd re wê li wan wê were lê hizirkirin bê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Civak û hebûna wê ya pirralî a bi fahmkirina wê re wê bi wê re wê bi encamên hizirkirinê û bi bandûra tevgerên civakî û hwd ên ku ew hin bi hin ew dibin re wê êdî wê pêşketinek civakî a ku wê di wê de wê li ser wê temenê wê kûrbûn wê bibê bê. Êdî wê di demên

piştire wê kes û civakê û ankû civak kes wê beremberê wê çawa wê têkiliya wan wê were fahmkiirn li ser temenekê pêşketinê re wê li wê were lê hizirkirin.

Pêvajoya pêşketina civakê û têtîna hevpeymaniya civakî

Di aslê xwe de ku wê mijar bibê civak wê di wê demê de wê gelek aliyên wê yên werina ser ziman wê hebin. Me hinekî li jor di nava herikina hanina xwe ya li ser ziman a li aser pêvajoyên hizirkirinê de wê bi têtîna pêşveçûnên hizrî re wê hinekî hanî li ser ziman. Lê di wê temenê de wê, di aslê xwe de wê, di demên ronansê û pê de wê, mijare civakê wê di wê temenê de wê bi zêdeyî wê weke mijare zêde giring wê xwe di rengekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di wê temenê de wê wusa wê pêşkeve û wê derkeve li pêş wê êdî wê têtînên weke bi zêhnê ên di çerçoveya têtîhên olî û hwd de wê li xwe wê tang bibinê û wê bixwezê ew dervî wan were hanîn li ser ziman. Ji xwe di wê demê de wê bi zêdeyî wê aqilê demê wê hinekî wê ya ku wê li dijî wê xwediyê seknek felsefeyî û aqilê xwezayî bê wê têtîna civake olî û hwd jî bê. Wê di wê temenê de wê ev têtîn wê piştire wê di rengekê de wê weke ku mirov wê dibînê wê, bi têtînên rewîstê re wê êdî wê bên xwestin ku wê werênê ser ziman.

Emê li vir pîrsekê wê bikin û ji wê derbas bibin. Pîrsa me di serî de wê li ser wê temenê wê têtînê wê ew bê ku mirov wê karibê olê di nava têtîna rewîstê de wê weke têtînek rewîstî wê hilde li dest û wê herê bikê û wê werênê ser ziman? Di zane min de wê azmûnên ku wê piştî demên ronansê wê bidina nîşandin wê di wê warê de ku wê, ev wê karibê bi encamên xirab jî piştire xwe de bide dîyarkirin. Ber vê yekê li ser temenekê rasyonel wê, bi serê xwe wê weke mijarekê wê fahmbikê wê di serî de wê rasttir bê.

Her çendî ku wê têtîna layiqiyê wê piştî ronansê wê pêşkeve û wê, di wê temenê de wê di awayekê de wê gelek encam, berhem û têtîhên wê yên hêja ên di wê warê de wê bibin jî lê wê zêde wê nebê têtînek aktiv. Wê di wê temenê de wê, di awayekê de wê, piştî wê jî wê di wê rengê de wê pîrsgirêkên olî wê xwe di rengekê de wê weke ku mirov wê karibê wê fahmbikê wê xwe di awayekê de wê bide dîyarkirin.

Ev wê dide nîşandin ku wê pîrsgirêka olê wê piştî demên ronansê wê di wê temenê de wê weke têtînek aqilî û civakî wê xwe di awayekê de jî wê bide dîyarkirin. Wê di wê rengê de wê, mirov wê nexwezê ku ew di çerçoveya civakek oldar de wê teqez bijî. Lê wê ol jî wê xwe li wê bide zorê ku ew weke têtîha wê ya baweriyê bijî. Di wê temenê de wê, weke

aliyekê ku wê weke nûqteyek pirsgirêk jî wê xwe di awayekê de wê bide nîşandin.

Bi encamên aqilê rasyonel wê hinekî wê, di demên piştî ronansê de wê di awayekê de wê, ji rengê kifşkirina giştî a civakî wê were derhanîn. Wê di rengê de wê weke têgînek menewî wê di wê temenê de wê were hiştin. Lê ev wê di awayekê de wê piştî wê weke ku wê bi azmûnên wê re wê, xwe bide dîyarkirin wê di rengê de wê xwe weke aliyekê wê yê din ê giring wê karibê bide dîyarkirin.

Di wê temenê de wê ev jî wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare civakê wê, di wê temenê de wê, xwe di wê rege de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Di wê demê de wê hemû rewş û weynleyistin wê li ser rewşa dîmenê civakê re bê. Wê dema ku wê, dîmenê olî wê weke perdeyekê wê ji ser civakê wê were rakirin wê tenê wê weke bi civaketiya xwe re wê bi xwezayî wê bi tenê wê bimênê. Di wê rengê de wê, hizirkirina civakê dervî olê wê, di wê temenê de wê, çendî ku wê di awayekê wê pêkwere jî lê wê fektorek din wê xwe li nava mijarê wardê û wê di wê temenê de wê pêşîya wê pêşketina wê ya bi serê xwe wê bigirê. Ew fektora ku ew xwe li nava mijarê diwardê wê, têgîna rêveberîyê bê. Wê di wê temenê de wê, dema ku wê dest avêta olê wê bi wê re wê, weke temenekê wê çawa wê girseyê wê li gorî xwe wê di rengê de wê, bikê bi awa bikê wê bi wê re wê li wê bihizirê. Yanî wê, di rengê de wê weke rewşek bîrdozî a desthilatî wê bikarbênê. Wê weke rêya bi wê girse di rêyekê de weke wê dixwezê werina meşandin û hwd re wê di dîmenekê de wê bi wê re wê were dîtin.

Di wê temenê de wê, mijare desthilatê û destavêtina wê ya li olê wê li nûqteyên weke rojava wê, zêde bandûra wê weke ku wê li herêmên rojhilat û hwd wê were dîtin wê nebê. Lê dîsa wê, di rengê de wê, di çerçoveyek giştî de wê, weke çerçoveyek ku wê bi giştî wê çerçoveya civakên weke bi navê wê re wê, werina pênasekirin û wê bi wê re wê weke civake wê bawerîyê ku wê werina ser ziman wê weke aliyekê din ku wê li ser wê temenê re wê êdî wê temenekê zêhnî wê êdî wê bi wê rengê wê biafirênê. Ev wê şewayekê nerm ê weke gomlekekê havînî li xwebikê û ne stûr bê wê li ser mirov wê bisekinê. Lê wê, di wê temenê de wê, ev wê di awayekê de wê, bi demê re wê encamên ku wê were dîtin wê weke rojava wê weke civake xiristiyani, rojhilat weke civake islam û hwd re wê, di dîmenekê negativ de wê, di rengê de wê, dîmenê olî wê bi xwe re wê biafirênê. Wê di wê temenê de wê ev wê, êdî wê weke têgînek ku wê rengê kiryarên rêveberî û hwd jî wê biafirênê. Yan jî 'ew

rêberî ya wê baweriyê ku ew tiştên dervî wê nakê´ û hwd wê bi wê re wê, di dîmenekê wê pêşkevin. Ev wê piştî wê, ne tenê wê di wê dîmenê de wê her wusa wê di awayekê din de wê di nava mirovan û rengê jîyane wan de wê weke regekê bi pirsgirêk wê xwe di wê rengê de wê bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bi wê re wê biafirênê bê.

Di wê temenê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê di wê temenê de wê werênê ser ziman ku ev mijar wê di wê temen de wê weke aliyekê wê yê din ê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê di regekê de wê bi wê re wê bide dîyarkirin. Lê bandûra pêşveçûnên ronansê wê çendî ku wê hê jî wê di wê temenê de wê hebin jî lê ev dîmen wê hê weke dîmenekê ku wê di temenê mudahaleyê li rengê jîyane mirov û komên civakê bide kirin û ankû bide dîyarkiriin û wan bênê hemberê hev jî wê di wê temenê de wê encamên wê piştî wê di demên hemdem de wê bibê. Di demên piştî ên weke di demên hemdem de wê di sedsale 20an de wê jenosida ermeniyaniyan ji aliyê osmaniyaniyan ve bê, cihuyan nazîyan ve bê û ankû jenosîda êzîdîyan piştî wê li ser wê şopê wê di bin dîmenekê olî û ankû wê ji ber cihêtiyên baweriyî û hwd wê werina kirin û wê werina ser ziman wê di wê temenê de wê karibê weke dîmnîna ku ew piştî zêde mirov wan li ser piştî zêde hê bihizirê û encamên mazin ji wan derxê bê.

Di wê temenê de wê, pirsgirêkên civakî ku wê derkevina li holê di demên piştî jî wê di wê temenê de wê hinekî wê li ser wê temenê wê weke ku wê bibê. Di dewama wê de wê weke aliyekê wê yê din ê ku mirov wê karibê wê, di regekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê. Di wê nûqtîyê de wê demê wê dîmenê olî nerm û ankû hişk (ku ew bu tundrewî jî bê were ser ziman) wê weke ku wê encamên wê zêde ji hev ne gûharin. Wê di wê temenê de wê di regekê de wê, têkiliya civakê û olê wê li ser wê temenê wê di temenê pêşketinê wê yê demên hemdem û hwd de jî wê dîsa ev rewş wê weke aliyê ku mirov ji gelek aliyaniyan ve bi zimanekê rexneyî hilde li dest û wan werênê ser ziman bin.

Berî hertiştî ez bixwe wê gotinê piştî zêde rast nabînim ku wê civakek wê navê wê bi navê baweriyê re wê were ser ziman û wê weke ´civake wê baweriyê´ were pênasekirin. Her çendî ku ew civak hemû endamên wê ji wê baweriyê jî biafirin bin û ankû di nava wê de piştî baweriyî jî hebin. Ev wê, di serî de wê weke aliyekê wê yê ku mirov wê divê ku wê li ser wê bisekinê bê. Civak wê bi serê xwe wê dervî wê, li wê were lê hizirkirin. Di awayekê din de wê, weke aliyekê wê yê din ê bi tendurust ku wê karibê temenekê pêşketinê wê bi xwe re wê biafirênê jî wê

desthilatîyek ku ew bibê jî ew bi tememî ji wan aliyan dût bê. Wekî ew ji aliyekê din ve jî wê, weke aliyekê din jî wê gotina 'rêveberîya destûrî' wê di zane min de wê weke gotinek ku wê bi heman rengê wê bi têngînên wê yên statûqû parêz û hwd re wê karibê heman encamê di rengekê bide afirandin û wê, di wê temenê de wê ev gotina destûrê û wê têngîliya destûrê û civakê wê pêwîstîya wê li ser temenekê baş bi zimanekê rexneyî wê fahmkirina wê ji aliyekê ve wê hebê. Di wê temenê de wê, destûr wê, di wê temenê de wê, çerçoveya ku wê diafirênê wê bi çerçoveyên statûqûyên ramiyarîyî û hwd re wê, di wê temenê de wê, di her demê de wê weke aliyekê bi pirsgirêk a bo civakê jî wê karibê xwe bide dîyarkirin. Wê dema ku wê destûr wê ji aliyê wê ve wê were nerîn wê ew nerîna wê çawa wê karibê pêşketinên nava civakê wê ji aliyê wê ve wê bibînê? Wekî din wê dema ku wê kesekê ji nava civakê wê binerê wê, encamên wê yên ku wê weke ku wê kesekê ji aliyê destûrê ve dinerê wê cihêtir wê bibînê. Di wê temenê de wê mijare destûrê wê, weke têngnek ku ew 'nayê nîqaşkirin' ku wê werina ser ziman û wê were pênasekirin wê di aslê xwe de wê, di wê temenê de wê, ji dîmenê teolojikî ê civakî ku wê xwediyê teqezîyên xwe yên ku ew nayêna nîqaşkirin bê wê ji wê cihêtir wê nexwediyê dmenekê fahmkirinê wê karibê xwe bide dîyarkirin. Navaroka têngîna destûrê jî wê, ji aliyekê xwe ve û weke di xwe de bi fahmkirinê re wê di dîmenekê dogma de wê di rengekê de wê weke ku wê xwe bide dîyarkirin. Ya ku wê di wê temenê statûqûyî de wê, xwe di rengekê de wê, bi wê re wê di awayekê de wê weke ku wê bide dîyarkirin ku mirov wê li wê bihizirê û wê bikê ku wê fahmbikê jî wê di wê temenê de wê giring bê.

Mijare destûrê wê, di wê temenê de wê, li ser wê temenê wê piştî demên ronansên û pê de ku mirov ji aliyê civakê ve wê li wê binerê wê, weke aliyekê ku wê hertimî wê xwe bi awayekê ku wê di temenê pirsgirêkên diafirin civakî ku wê weke 'pirsgirêkên destûrî' jî wê werina bi navkiriin wê xwe di rengekê de wê bidina dîyarkirin. Ev wê di temenê destûrên netewî de jî wê wusa û wê di temenên destûrên navnetewî ku wê bi gelemperî ku wê di dîmenekê destûrên xwezayî de wê bi têngihîstinek statûqûyî a destûrên pozitiv re wê xwe bi encaman wê bidê dîyarkirin bo wan jî mirov dikarê wê werênê ser ziman.

Statûya navnetewî û ankû statûya netewî bê wê, di wê temenê de wê ji gotina 'statûyê' ku wê bigihîjê têngnek statûqûyî û ku ew statûqû bi têngîna netewî bê û ankû navnetewî bê wê li ser wê temenê wê encamên wê yên bi nedîtinê ve ku ew weke bi temenê ne salixkirî û hwd re ku ew

biafirênê û hwd re wê, bi awayekê wê bê temenê ji holê çûna civakan jî. Piştî ronansê wê çerçoveya têngîna hemdem wê di warê de wê bê weke goristanek ji civakên dîrokî ên berî wê ku wan bi gelek deman hebûna xwe domandina û piştî wê yan bi awayekê bişavtinê bê û yan jî bi awayekê din ew hatina ji holê birin.

Ber van aliyan wê pêwîstiya wê jinûve fahmkirina temenê destûrî û olî û hwd wê, hertimî wê pêwîst bê. Ne tenê wê bo dîtina wan aliya ku ew ji wan re temen a wê bo wê bê. Her wusa wê bo pêşketinên demên peşaroja xwe ku wê ji wan re nebê asteng wê bo wê jî wê giring bê.

Weke encama ku em ji çerçoveya hizirkirinên civakî, destûrî û olî û hwd ku em ji demên piştî ronansê û hwd ji wan derxin wê di serî de wê di wê warê de wê weke aliyekê ku mirov wê karibê wê di rengekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Mijare şerên netewî ên navxweyî û yên nava netewan û hwd wê di wê temenê de wê tenê wê weke encaman dîrokî û ji rêzê a ku mirov li ser wê temenê wê di rengekê de wê karibê wê bi gelek aliyên wê re wê fahmbikê bê. Ev pêvajoyê wê di demên hemdem de ku wê hê li ti deverên wê dawî li şeran ne hatiya ku wê bibin re wê dikarê wê di reng û awayekê de wê fahmbikê û wê werênê ser ziman bê.

Mijare têngînên civakî ên piştî ronansê wê di aslê xwe de wê ji demên barokê û pê de ku em, di çerçoveya aliyên civakî de bi wan bihizirê wê gelek encamên dîrokî û giring wê xwe di rengekê de wê bidina dîyarkirin. Lê bi wê re jî wê, weke aliyekê wê yê ku wê hertimî wê temenê wê yên pirsgirêkî wê biafirênê wê li ser wê temenê wê têkiliya civak û desthilatê a bi pirsgirêkê bê û ankû ya civak û destûrê ku wê nekêmî wê bi pirsgirêkê bê wê karibê wê fahmbikê bê. Lê destûr wê ji aliyê ku ew weke mafên pênase dikê wê ji aliyên din wê beremberê weke aliyna ku ew bi sedema dogmatiya xwe nabinê wê, û ankû li ser li xoşa desthilatê û ramyariya wê neçê ku wê bi wê sedemê wê nebînê û ankû wê ji nedîtîne ve wê û hwd re wê, karibê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman. Piştî demên demên ronansê wê dema ku wê civak û desthilat wê werina hemberî hev wê bi têngîna 'desthilat ku ew gûharî wê, pirsgirêk wê êdî wê werina çareserkirin' û wê bi wê armancê wê desthilat wê werina xistin jî wê, piştî ne bi gelekî re wê, encamên ku wê derkevin li holê li temenekê hegomonikî û hwd wê, ji ya yên berê wê bi desthilate piştî ya rûxî hatî avakirin re wê ne zêde cihêtir bin. Li ser wê temenê wê bi çerçoveya gotina civakê, destûr û ya desthilatê û hwd re wê weke ku wê hewceyîya ronansêk din wê bo wê hebê.

Mijare civakê wê ji gelek aliyan ve wê pêwîstîya wê fahmkirina wê hebê. Wê di demên piştî ronansê û pê de wê bi têkiliya wê ya bi kes û derûniya kes ve bê û ankû bi civaknasî wê bi têkiliya civaknasiya kes û rewşa civakî a di aliyê xwe yê hundûrin û hwd re dijî re ku wê werê ser ziman re wê hewldanên wê yên bi fahmkirinê wê bibin û wê pêwîst bin.

Piştî ronansê wê dîmenê civakî ê ku wê xwe bide dîyarkirin wê bi wê rengê û awayê bê ku wê weke civake zanînê û ankû dema zanînê bê. Wê di wê temenê de wê wateya wê gotinê wê di renekê de wê weke ku wê ew bê ku wê, civak wê bi zanînê wê xwe adilên û pêşbixê. Wê di wê rengê û awayekê de wê bi wê re wê di reng û awayekê de wê xwe bide dîyarkirin.

Weki din jî wê dikarê wê werênê ser ziman ku wê mijare civakê wê, di wê temenê de wê, xwe di renekê de wê bide dîyarkirin ku wê, civak û zanîn wê, di wê rengê de wê tevî hemû tiştî wê hevnasîyekê wêbi hevdu re wê bikin. Lê di wê temenê û çerçoveyê de wê gotina civakê a dema zanînê wê, wê pêwîstîya wê ya bi serê xwe a fahmkirinê wê hebê. Weki din wê jî mirov dikarê wê fahmbikê û wê werênê ser ziman ku wê, zanîn wê di demên ronansê de wê berdêlên wê zêde bibin. Hinekî jî wê dema ku em bi wê zanînê bihizirin em li wan berdêlan jî bihizirin. Yek ji wan berdêlan jî wê kesên weke bruno ku wê di nava êgir de wê canê xwe bidin bê.

Wateya wê minaqê û yên wê weke wê çi bê? Wê di serî de ku mirov ji vê aliyê têgînî ve wê hilde li dest wê, encama wê ya pêşî wê ew bê ku wê yan tu yê aligirê statûqûyê bê û yan jî tê li dijî wê bê. Ev wê weke rewşek cenderyekê û rewşa wê jî wê rengê wê yê li ser serê hebûna civakî wê bide dîyarkirin.

Tabî wê weke aliyna mijare aqilî û encamên wê yên ku em bi têgîna civakê re wê li wê bihizirin bê. Wê ev alî jî wê gelek encamên ku em dikarin wan kifşbikin wê bibê Lê di wê çerçoveyê de wê aliyê me yê mijare me ku em li ser temenê felsefeya temenî wê bi wê re wê li wê bihizirê. Mijare aqilê demê wê di awayekê de wê, gotinên ku wê weke li ser temenê xwezayî, 'metarialî' û hwd wê, xwe bidina dîyarkirin. Minaq wê, piştî descartes wê weke mode di gotinê de wê lê were ku wê ji hizirkirinên weke yên bi rasyonali ên ku wê descates û hwd wê çerçoveya wê çêbikin wê bi gotina 'metalyalîsma mekanîkî' re wê were ser ziman.

Felsefe wê, li ser temenekê raasyonal wê di wê demê de wê bi awayên ku ew pêşdikeve wê bibê xwediyê nerînek li jîyanê. Lê bi wê re wê weke

aliyekê wê din jî wê, mijare hebûnê, xwezayî û hwd wê, bi wê re wê, bixwezê wê fahmbikê. Di pêvajoyên aqilê ronansê de ku wê li ser temenekê civakî bê û ankû li ser temenekê aqilî û hwd bê wê, bi azmûnên wê yên kevnera û serdema navîn wê di zikhev de wê, di dîmenekê de wê weke ku wê were dîtin wê bide mê. Di wê temenê de wê di renekê de wê, d inava felsefeya xwezayê dde wê dema ku wê were lê hizirkirin wê ji aliyê hundurîn wê bi wê li derve ku wê werê nerîn wê ne tenê wê ew fahmkirin wê were kirin wê li ser temenekê aqilê saf wê di renekê de wê, weke aliyê hundurîn û derveyî wê weke hev wê di renekê de wê bi xwe re wê weke ku wê bide dîyarkirin. Di aslê xwe de wê mijare aliyên hundurîn wê, di wê temenê de wê, di renekê de wê, çawa wê di ahengekê xwezayî de wê were fahmkirin wê pirr li wê were lê hizirkirin.

Aliyê hundurîn wê, weke yê xwezayîya derve wê, sererastîya wê, bi xwe re wê dîmenekê aliyê derve jî wê di aliyê hundurîn de wê bi wê re wê bide çêkirin û dîyarkirin. Êdî wê bi wê re wê, di temenekê de wê bi wê re wê bê xwestin ku ew were fahmkirin. Ya ku wê, mijare aqil wê di demên piştê de wê, bi zêdeyî wê di wê temenê de wê, weke temenekê hizirkirinê wê bi xwe re wê bibê û dervê li holê jî wê, di wê temenê de wê, xwe di renekê de wê bide diyarkirin. Aqil wê di awayekê de wê weke hebûnên bi bûjenî ên derveyî me wê çawa wê wan bi temenekê rasyonel wê werênê ser ziman û wê bide fahmkirin wê weke temenekê wê yê fahmkirinê bê. Wekî din jî wê di demên piştî ronansê de wê, zanînen weke yên xwezayî ku ew wê derkevina li pêş wê bi têgîna aqilîyê re wê, têgînen weke matematikê û hwd re wê, derkeve li pêş. Di wê temenê de wê, di renekê de wê, weke aliyekê wê yê giiring wê xwe di dewama wê de wê biwê re w, bide diyarkirin. Minaq wê li gorî filosofên weke hobes wê aqil wê weke bi hewldana fahmkirna tevgerên cisman ku wê ji wê re wê çavkanî û xismetê bikê bê. Bo Descartes wê, weke li ser temenekê xwezayî wê, tiştên ku ew hena bi rasyonalitya wan re wê were hanîn li ser ziman bê. Di dewama wê de wê, mijare aqil wê, li ser temenê hizirkirin û bi wê hizirkirinê afirandinê re wê derkeve li pêş. Di wê temenê de wê dema ku wê gotina 'hilberîna aqil' li ser wê temenê mirov wê bi hizirê û ankû wê gotinek bi wê rengê wê fahmbikê û bi wê werênê ser ziman wê çi têgîne wê bi xwe re wê bide me? Di wê rewşê de wê, dema ku mirov wê, aqil wê weke mijar û pêvajoyek hilberînê wê bibîne wê di wê temenê de wê, hingê wê weke çerçoveyek wê ya hizirkirinê wê biafirênê. Lê Gotina hilberînê wê weke gotinek ku wê di wê temenê de wê di nava rewşên pêşasazîyê de wê weke aliyekê ku mirov wê dikarê wê

di wê temenê de wê bi wê li wê bihizirê û wê werênê ser ziman bê. Di wê temenê de wê weke aliyekê wê yê din ê giring bê ku mirov wê, di dewama wê de wê bi wê li wê bihizirê bê.

Piştî demên ronansên wê bi rastî jî wê jîyane hilberînê ku wê di fabriqayan de bê û ankû di rewşên weke kargehên cûr bi cûr de bê wê pêşkeve. Wê di wê rengê de wê, ew rewşên wan kargehan û hwd wê di dîmenekê de wê weke aliyekê wê yê giring wê xwe di dewama wê de wê bi wê re wê, di renekê de wê, weke ku mirov wê dikarê wê fahmbikê wê hemû rewşên wê weke rewşên bi aqil ku wê mirov wê, pêşbixê bê. Ji hebûna amûrekê destî û heta makinayekê wê hebûna wê weke di wê çerçoveyê de wê karibê wê li wê bihiizirê û di dewama wê de wê şêwayên bikarhanîna wê bixwe jî wê li ser çerçoveya fêrbûnê wê bi awayekê wê renekê zanînê ku mirov bi wê bigihijê zanînê wê ya bi fêrbûnê û hwd re wê bibê.

Di wê tewşê de wê, gotina hilbirina aqil ku em ji wê aliyê ve wê empatiyekê wê bi wê re wê dînin wê di awayekê de wê weke ku wê çerçoveyek hizirkirinê wê bi xwe re wê bide me. Di mijare têgîna hilberînê de wê, di wê demê de wê, mijarên aqilî ên weke matematikê û hwd re wê, di awayekê de wê, derkevina li pêş. Pêşî wê hinek têgîn weke 'mîrov dikarê xwezayê xwe hilberênê' û ankû biafirênê re wê, di renekê de wê werê hanîn li ser ziman. Lê weke kevneşopîya di hizirkirinê de ku wê, bi wê were lê hizirkirin wê mirov wê, di nava hizirkirinên xwe yê xiyalî de wê pîrr zêde wê, li xwe hatî û afrîner bê. Wê bi wê re wê, di renekê de wê weke ku wê bihizirê.

Têgînên civakî wê di wê temenê de wê bi zanînê ku wê derkevina li pêş wê hin bi hin wê ji aliyê têgîna wê rengê hizirkirinê ve jî wê were lê hizirkirin. Minaq Giambattista Vico (1668-1744) ku wê li ser felsefeya dîrokê û hinekî wê giringiyê bide zimanê roterikî wê bi wê rengê wê hinekî wê li ser temenê rasyanliteya descartes wê bixwezê ku ew bihizirê. Li gorî ku wê were gotin wê, Vico wê xwe bikişênê inziwayê li napoli û wê, li ser hizrên descartes re wê, li wê bihizirê. Vico wê têgîna giring ku wê bi wî û navê wî re wê were ser ziman wê ew bê ku wê li ser temenekê bi felsefeya dîrokê wê werênê ser ziman. Heta ku wê weke weke kesekê pêşî ku wê li ser temenekê bi aqilê hemdem wê felsefeya dîrokê wê di renekê de wê, werênê ser ziman. Wê di wê temenê de wê gotina hilberînê wê hilde li dest û wê li ser wê temenê wê bi wê re wê bihizirê û wê werênê ser ziman ku 'wê hilberin weke xwezayê li dînyê nikaribê were depelendin.' Wê dema ku ew wê dihênê ser ziman wê sedema wê

ew bê ku ew bi wê dihizirê û ku wê, 'mirov ne xwezayê lê ew dîrokê diafirênin' re wê werênê ser ziman. Di wê temenê de wê têtîna 'mirovê dîrok çêker' wê bi wê têtîne wê êdî wê werênê ser ziman. Marks bi xwe jî wê dema ku wê di cilda pêşî a kapitale di beşa 13' min de wê bi gotina 'dîrok ji xwezayê zêdetirî wê baştir wê karibê were derkkirin. Ber ku dîroka mirov wê ji dîroka xwezayê wê bi hişê xwe re wê cihê bibê, em ya pêşî çê dikin, ya din çenekin' re wê werênê ser ziman. Di nava têtînen Vico de wê, dîmenekê roterik û humanismê wê bi hev re ku wê were fahmkirin wê were dîtin. Di awayekê de wê teoriyên wî yên roterikî wê weke têtîna humanism û nêhtên wî yên perwerdeyê bi hevvebûna wan jî bê. Di awayekê de wê jîyanek komali wê dema ku mirov wê xiyalbikê wê nûqteyên pêşî ên xwe sipartinê di fahmkirinê û derkkirinê de wê çî bin wê li ser wê bisekinê. Ew dîrokê wê bi wê rengê wê weke berhema mirovan wê pênasebikê û wê werênê ser ziman. Wê di dîmenekê aqilzane de wê têtîliya zanîn û dîrokê wê bi hevdû re wê bixwezê wê dênê û wê werênê ser ziman. Wê bo Vico wê, weke rêgezê nû wê, 'ya rast yên hatina hilbirîn' û ankû bi têtîna 'Verum Factum' re wê werênê ser ziman. Li gorî ya ku mirov wê çêbikê û biafirênê wê karibê wê bizanibê. Minaq wê dema ku wê bahsa civakê wê bikê wê bi gotina civak ji mirovan diafirê û wê ji aliyan mirov û xûyên van ve wê karibê were zanîn' re wê werênê ser ziman.

Li ser wê temenê wê têtînek xwezayî a mirov wê, redbikê. Di dewama wê de wê, vegûharêna civakî wê bi pêşketina wê re wê wê di tamniyekê de bê wê, werênê ser ziman. Di dewama wê de wê bêtî ser ziman ku mirov bo civakê fahmbikê li dîrok, mîtoloji, ziman, dad, û kevneşopî û ankû xûyên wê bi pêvajoyên wê yên çandî û hwd re wê, fêrbibê. Wî di dema ku wê têtîna rasyonalmê wê serwer bibê û wê di hizirkirin û têtînen me yên ku mirov dihênê ser ziman de wê weke temenekê dîyarker wê derkeve li pêş de wê, xwe di rengekê de wê derkeve li pêş. Di hizrên xwe de wê, weke ku wê çawa wê Grotius ji aliyê felsefeya rewîst û dadê, bodin ji aliyê felsefeya dadê û desthilatê û hwd re wê werênê ser ziman re wê, ew jî wê bi ji aliyê dîrokê ve wê, bi temenekê felsefeyî ê rasyonel wê bi wê çerçoveya pêşketina civaketiya demê re wê li wê bihizirê û wê hizrên xwe wê werênê ser ziman.

Di awayekê de wê bi felsefeya xwe ya civakî û dîrokî de wê, di dema xwe de wê weke ku wê layiqî wê rengê pêşketina xwe wê newê fahmkirin. Piştî wî êdî wê di awayekê de wê hin bi hin wê were kifşkirin

û wê bi hizrên xwe re wê, bigihijê nasînekê di nava pêvajoyên piştre ên pêşketinê.

Hizrên wî di awayekê de wê li ser temenekê konstruktivist a epistemolojikî jî wê temenekê hizirkirinê wê, bi zanîn û felsefeya zanînê re wê weke ku wê biafirênê bê. Li ser temenê gotinên weke yên felsefeya dîrokê jî wê bihizirê û wê hizrên xwe wê werênê ser ziman. Di xabatên xwe de wê, Vico wê, li ser hizrên descartes jî derfeta di jîyanê de karîna pîretizekirina wan çiwqasî heya wê li ser wê bisekinê û wê, bi gotina 'zanyarîyek pîretikî' re wê, bixwezê ku ew bersivê ji wê re çêbikê û wê, di awayekê de wê hinek aliyên wê yên di fahmkirinê de wê weke kêmesî dibînê wê bi wê re wê li wê bihizirê û wê bixwezê werênê ser ziman. Wê dema ku wê rêgeza xwe ya bi navê 'Verum factum' wê werênê ser ziman wê, li ser temenê kifşkirin û çêkirinê re wê, bi temenê piştrastkirinê re wê werênê ser ziman. Di çerçoveya têgîna wî ya felsefeyî de wê dikarê wê bi wê re wê fahmbikê ku wê 'zanîn weke ku mirov wê bi çalaki û kirinên xwe re wê afirênê û ankû dihilbiêrênê re wê werênê ser ziman bê. Di çerçoveya felsefeya wî ya dîrokî de ku ew wê dixwezê bi temenekê teorikî wê werênê ser ziman bi navê 'Scienza Nuova' re wê, bixwezê wê fahmbikê. Ev jî wê çawa wê were fahmkirin? Di wê rengê de wê bi gotinên weke 'xweza ji aliyê mirovan ve wê bi zanînê nebê. Mirov ji mirov cihêtir ku ew bibê ku ew tiştêkê çawa ya wê xiyal nekê. Lêbelê mirov wê, karibê bigihijê zanîna ya ku ew afirandî' re wê werênê ser ziman. li gorî Vico wê şariştan wê di sê pêvajoyên ku ew weke dungûyên ku ew dijîn re wê pênasebikê. Lê her pêvajo jî wê bi awayên ranyarî û civaknasî wê werina qarakterizekirin. Û wê di dewama wê de wê bi têgînên wêjeyî û dageran re wê werina nimînêrkirin. Pêvajoya pêşî wê weke pêvajoya seretayî û xwûdayî bê. Di wê pêvajoyê de wê salixkirinên ku weke bi helbestî bê, metafor û hwd wê werina pêşxistin. Di wê pêvajoyê de wê weke ku gihiştina nerînek dînyayî a metafizikî wê bibê. Wê di pêvajoya duyem de jî wê weke dema lehengan ku wê were pênasekiriin û wê di wê demê de jî wê dager wê werina realizekirin. Di wê demê de wê bûhûrîna li demên weke yên faodalê, monarşiyî û hwd re wê, bibê. Ev pêvajo wê, di wê de wê bi xatên wê yên dibin re wê rengên çînî wê bibin û wê bi wan re wê were qarakterizekirin. Pêvajoya sêyem jî wê weke pêvajoya mirovbûnê û ankû weke bi aqîlbûnê, gihiştina têgihên weke demokrasiyê, bi keseyetbûnê û hwd re wê, werênê ser ziman. Têgînên weke popularisim, demokrasî û hwd wê, bi destûran re wê were qarakterizekirin. Têgînên weke realism û

rasyonalism wê di wê pêvajoyê de wê werina ser ziman. Ev dem jî wê dema ji biriqîna hovitiyê wê, bi ber têngîna 'şariştanî û bi wê re bûhûrîna li deme helbestî' re wê weke ku wê bibê re wê werênê ser ziman. Vico wê di demên xwe yên piştê de wê, destbiavêjê mijarên bi felsefeya dadê jî. Wê bixwezê ku ew di wê çerçoveyê de wê jî wê fahmbikê. Lê wê di rengê de wê, mijare rengê rasyonalisma descartes jî wê bi gotinên weke 'mirovana rasyonalism weke ne derknekirin(in: acceptance), di dora dîngûya xwe ya helbestî de hizirkirin' re wê werênê ser ziman. Felsefeya Vico wê li ser wê temenê wê di awayekê de wê bi têngînek dîrokî a afrîner a bi destê mirov re wê, bikê ku ew bi temenekê were ser ziman. Mirov wê bi tiştên ku ew çêkîrin û afirandin re wê karibê wê derkbikê' re ku wê werênê ser ziman wê di wê rengê de wê, weke ku wê, balêbikişênê li ser wê temenê xwe yê hizirkirin. Li ser wê temenê wê rexnegirtinên wî yên li têngîna rasyonalismê demê jî ku wê hinekî wê weke bi descartes û hwd re wê derkeve li pêş wê bi wê temenê re wê bikê. Di mantiqê têngîna rasyonaliteya aqılmaşendinê de wê weke tiştê ku ew heya wê, bi wê re wê, di awayekê de wê, çawa wê, bi wê hebûna wê re wê, derkbikê wê ji aliyekê ve wê bibê. lê di wê temenê de wê weke ku ew wê werênê ser ziman wê, ew wê, ne weke afrînerîyek ku mirov wê bi xwe wê kiriya bê. Di wê temenê de wê, tiştê ku ew berî mirov hebûya wê, li gorî wî nikaribê temenekê hizirkirinê ê bi fahmkirinê li ser wê temenê bi mirov re biafirênê bê. Di felsefeya Vico de wê li wer wê temenê wê mirov wê weke kirdeyek hilberînê ê dîrokî bê wê were lê hizirkirin. Di wê temenê de wê dikarê wê weke aliyekê wê yê din jî wê dikarê wê werênê ser ziman.

Têgînên Vico wê li ser temenê felsefeya dîrokî wê, bi têngînek civakî a hevbeş 'sensus communis' re wê, werênê ser ziman. Wê têngîna 'dîngûyê' wê li ser wê temenê têngînsa xwe ya dîrokî re wê bi gotina 'storia ideale eternal' re wê werênê ser ziman. hizrên Vico wê di wê warê de wê, di çerçoveya pêşketina têgînên civaknasî û hwd de jî wê weke ku mirov wê karibê wê kifşbikê wê bandûra wan li ser durkheim jî û Auguste comte û hwd jî wê bi civaknasî ku wê teoriyên xwe wê pêşkexin wê bibê. Di wê rengê de wê ev dem jî wê di awayekê de wê taqabûlî wê dema ku wê rengê têngîna rasyonalisma descartes ku ew bi wê dihizirê wê weke ku wê hinekî wê li şûn wê were hiştin û wê êdî wê zêde wê weke ku wê ne weke berê wê li wê were lê hizirkirin û hwd wê, taqabûlî wê dema wê jî wê bikê bê. Tabî dema ku em bahsa têgînên dîrok û civaknasiyê û civakê wê di demên piştê wê bi têngîna wê werina pêşxistin

wê bikin wê kesên ku ew wê di wan waran de wê werênina ser ziman wê
bi awayekê xwezayî wê bi wan re wê were dîtin ku wê weke ku awayekê
bandûra wî jî wê li ser wan wê bibê.

Çavkanî:

- *Berns, A. D., (2014), *the Bible and Natural Philosophy in Renaissance Italy. Jewish and Christian Physicians in Search of Truth*, Cambridge: Cambridge University Press
- *Blair, A., (1992), “Humanist Methods in Natural Philosophy: The Commonplace Book”, *Journal of the History of Ideas*
- *Cassirer, E., (1927), *Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance*. Leipzig: Teubner. Translated as *The Individual and the Cosmos in Renaissance Philosophy*, New York: Harper, 1964
- *Ciliberto, M., (1990), *Giordano Bruno*, Bari: Laterza
- *Clericuzio, A., (2005), *La macchina del mondo: teorie e pratiche scientifiche dal Rinascimento a Newton*, Roma: Carocci
- *Cunningham, A., (1988), “Getting the Game Right: Some Plain Words on the Identity and Invention of Science”, *Studies in History and Philosophy of Science*
- *Gatti, H., (2002), *Giordano Bruno and Renaissance Science*, Cornell: Cornell University Press.
- *Gilbert, N., (1967), “Renaissance Aristotelianism and its Fate: Some Observations and Problems”, in *Naturalism and Historical Understanding*, J.P. Anton (ed.), New York: State University of New York Press
- *Grafton, A. and N.G. Siraisi (eds.), (2000), *Natural Particulars. Nature and the Disciplines in Renaissance Europe*, Boston: MIT Press
- *Grant, E., (1987), “Ways to Interpret the Terms ‘Aristotelian’ and ‘Aristotelianism’ in Medieval and Renaissance Natural Philosophy”, *History of Science*
- *Grendler, P.F., (2001), *The Universities of the Italian Renaissance*, Baltimore: Johns Hopkins University Press
- *Hankins, J., (2000), “Galileo, Ficino and Renaissance Platonism”, in *Humanism and Early Modern Philosophy*, J. Kraye and M.W.F. Stone (eds.), London: Routledge,
- *Harrison, P., (1998), *The Bible, Protestantism and the Rise of Natural Science*, Cambridge: Cambridge University Press

- *Kessler, E., (2001), “Metaphysics or Empirical Science? The Two Faces of Aristotelian Natural Philosophy in the Sixteenth Century”, in *Renaissance Readings of Corpus Aristotelicum*, Proceedings of the Conference Held in Copenhagen 23–25 April 1998, M. Pade (ed.), Copenhagen: Museum Tusulanum Press,
- *Koyré, A., (1957), *From the Closed World to the Infinite Universe*, Baltimore: Johns Hopkins University Press
- *Nauert, C., (1979), “Humanists, Scientists, and Pliny: Changing Approaches to a Classical Author”, *The American Historical Review*
- *Popkin, R., (1979), *The History of Scepticism from Erasmus to Spinoza*, Berkeley: University of California Press
- *Swerdlow, N., (1993), “Science and Humanism in the Renaissance: Regiomontanus’s Oration on the Dignity and Utility of the Mathematical Sciences”, in *World Changes. Thomas Kuhn and the Nature of Science*, P. Horwich (ed.), Boston: MIT Press:
- *Yates, F.A., (1964), *Giordano Bruno and the Hermetic tradition*, London: Routledge
- *Hale, John(1981). *A Concise Encyclopaedia of the Italian Renaissance*. Oxford University Press,
- *McGrath, Alister (2011). *Christian Theology: An Introduction*, 5th edn. Oxford: Wiley-Blackwell.
- *Trinkaus, Charles(1983). *The Scope of Renaissance Humanism*. Ann Arbor: University of Michigan Press,
- *Tanner, Marcus (2009). *The Raven King: Matthias Corvinus and the Fate of his Lost Library*. Yale University Press
- *Donskis, Leonidas, ed. (2011). *Niccolò Machiavelli: History, Power, and Virtue*. Rodopi,
- *Gilbert, Allan (1938), *Machiavelli's Prince and Its Forerunners*, Duke University Press
- *Strauss, Leo (1958), *Thoughts on Machiavelli*, Chicago: University of Chicago Press,
- *Fischer, Markus (Autumn 1997). "Machiavelli's Political Psychology". *The Review of Politics*
- *Black, Robert (1999), "Machiavelli, servant of the Florentine republic", in Bock, Gisela; Skinner, Quentin; Viroli, Maurizio (eds.), *Machiavelli and Republicanism*, Cambridge University Press
- *Mazzotta, Giuseppe(1999). *The New Map of the World: The Poetic Philosophy of Giambattista Vico*. Princeton: Princeton University Press,

*Croce, Benedetto(1913). The Philosophy of Giambattista Vico. Trans. R.G. Collingwood. London: Howard Latimer,

• **Abdusamet Yigit, kurdistan, cizirabota, bi dawîbûna wê dawîya sale 2014**